

Kişilik Gelişimi Din İlişkisi *

İsa CEYLAN*

Öz

Geçmişten günümüze din, kişinin kendini tanıması yoluyla karakterinin ve kişiliğinin gelişmesinde ve oluşmasında rehberlik rolü üstlenmiştir. Gerçek bir dini inancın, gerek bilişsel açıdan gerekse psikolojik ve manevi yönden kendi içinde tutarlı ve dengeli, aşırılıklardan uzak, bütünleşmiş kişilik tipinin oluşmasında önemli bir etken olduğu söylenebilir. Herhangi bir dine inanan insan için din, başta tutum ve davranışlar olmak üzere hayatın pek çok alanına etki etmekle beraber manevi yaşayışın tam olarak merkezindedir. Bu açıdan tutum ve davranışlara etki eden birçok unsur içerisinde dinin kişilik ile olan gelişimsel ilişkisinin ciddi anlamda araştırılması gerektiği ortadadır. Bu çalışmanın amacı dinin kişilik ile olan ilişkisini ve kişilik gelişimine yönelik etkisini araştırmaktır. Kişilik ve din kavramlarıyla doğrudan ve dolaylı ilişkisi bulunan kavramları incelemek amacıyla mizaç, karakter, kişilik kuramları ve kişilik gelişimi-din ilişkisine dair literatürde yer alan kitap ve bilimsel makaleler incelenmiştir. Ayrıca İslam dininin temel iki kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'e ve Hz. Muhammed'in (s.a.s.) hadislerine sıklıkla başvurulmuştur. Böylelikle kişilik gelişimi ve din ilişkisine dair alanyazını toparlayıcı bir araştırma yapmak amaç edinilmiştir. Araştırmada bireyin doğum öncesi sahip olduğu genetik kodlar ile doğum sonrası kazandığı çok sayıda çevresel faktörün rol oynamasıyla kişiliğin geliştiği sonucuna varılmıştır. Ayrıca insanın doğasında bulunan; var olma, ait olma, güven duyma, bağlanma, iletişim kurma gibi birtakım temel ihtiyaçların giderilmesinde din duygusunun kişilik gelişimi sürecini hem etkileyen hem de bu süreçten etkilenen bir konumda olduğu tespit edilmiştir. Bu süreçte din özellikle değerler boyutuyla evrensel ve ideal bir insan modeli çizerek inanmayan insanları dahi kuşatıcı bir perspektif çizmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Kişilik, Mizaç, Karakter, Kişilik Gelişimi Kuramları.

* Bu çalışma İsa Ceylan'ın (2013) "Pozitif Psikoloji Yaklaşımıyla Mümin İnsanın Kişilik Özellikleri" isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Dr. Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Psikolojisi Anabilim Dalı, İletişim: ceylanisa@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6163-5689>

The Relationship Between Religion and Personal Development

Abstract

From past to present, religion has assumed a guiding role in the development and formation of individual's character and personality through self-knowledge. A true religious belief can be said to be an important factor in the formation of an integrated personality type that is consistent and balanced, free from excesses, both in cognitive and psychological and spiritual aspects. For a person who believes in any religion, religion affects many areas of life, especially attitudes and behaviours, but is at the centre of spiritual life. In this respect, it is obvious that the developmental relationship of religion with personality should be seriously investigated among many factors affecting attitudes and behaviours. The aim of this study is to investigate the relationship between religion and personality and its positive effect on personality development. In addition, the Holy Quran and the hadiths of the Muhammad (Peace be upon Him), which are the two main sources of Islamic religion, are frequently used. Thus, it was aimed to make a research on the relationship between personality development and religion. In the study, it is concluded that personality develops as a result of the genetic factors that an individual possesses before birth and many environmental factors gained after birth. In this process, religion describes a universal ideal human model especially with the values dimension and draws a perspective that surrounds even the unbelieving people. In addition, it has been determined that the sense of religion is in a position that both affects and affected the personality development process in the fulfilment of some basic needs such as existence, belonging, trust, attachment and communication. In this process, religion describes a universal ideal human model especially with the values dimension and draws a perspective that surrounds even the unbelieving people.

Keywords: Psychology of Religion, Personality, Temperament, Character, Personality Development Theories.

GİRİŞ

Doğduğu ilk yıllardan yakın zamana kadar Psikoloji bilimi, insan davranışlarının daha çok problemleri olarak görülen durumlarına veya yönlerine odaklanıp çözüme yönelik öneriler getirme çabasıyla araştırma ve uygulama alanlarını geliştirmiştir. Kişilik kavramını da bu açıdan ele alan psikoloji bilimi, genellikle kişilik bozukluklarını araştırma veya bu bozuklukların iyileşmesi için çözüm önerileri geliştirme çabası içerisine girmiştir. Temel bilimlerden biri sayılan psikoloji biliminin ortaya koyduğu birikimler üzerinden psikolojik ve sosyolojik bozukluklara çözüm arayan psikiyatri bilimini de yıllarca nihai değer olarak hazza ulaşmayı ve acı verici şeylerden uzak kalmayı temel alan bir yaklaşımı savunmuştur. Bu durum, özellikle İslam dini üzerinden asırlardan beri günümüze nakledilen, psikolojik ve sosyolojik açıdan şekillenen ve gelişen insani değerlerin bulanıklaşmasına ve bazen kutuplaşmaya varan tartışma alanı haline gelmesine neden olmuştur.¹

En temelde insan davranışlarını inceleyen Psikoloji bilimi, davranışlara yön ve form veren kişilik ve karakter kavramlarını da sıklıkla konu edinmektedir. Batı kültürüne endeksli gibi görünen modern psikoloji, insan davranışlarını araştırmaya çalışırken bazı olumsuzlukları da beraberinde getirmiştir. Çünkü Batı dünyası Psikoloji bilimini diğer alanlarda olduğu gibi çoğu kez dinden bağımsız bir yaklaşımla ele almıştır.² Özellikle psiko-analitik kuramın kurucusu olarak görülen Sigmund Freud, Psikanaliz (derinlilik) metodu ve libido kavramıyla dini ve inancı dışlamıştır. Bu sebeptendir ki gerek psikolojide gerekse psiko-patolojide şimdiye kadar varılan sonuçlar genellikle somut içerikli ve tek yönlü olmuştur ve çözüm bekleyen birçok psiko-sosyal soruna yönelik kesin bir sonuca

¹ Nevzat Tarhan, *Güzel İnsan Modeli*, Timaş Yay., İstanbul, 2011, s. 13.

² Bedri Katipoğlu, "Din Psikolojisi Açısından Kişilik Ve Karakter Analizi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 23, 2012, s. 341.

ulaşılammıştır.³ Tüm bu süreçlere rağmen psikoloji biliminin günümüz toplumuna getirdiği çözümler ve sağladığı faydaları da göz ardı etmemek gerekir. Sözelimi, çok eleştirilen fakat Psikolojinin kilometre taşlarından olan Freud, derli toplu bir şekilde gün yüzüne çıkarmış olduğu bilinç, bilinçaltı, bilinçdışı gibi kavramlarla eğitim, sosyal hizmet, iletişim gibi kişilik gelişimiyle ilişkili birçok alanı⁴, disiplini ve birçok psikoloji akımını olumlu anlamda etkilemiştir.

Geçmişten günümüze din, kişinin kendini tanıması yoluyla karakterinin ve kişiliğinin gelişmesinde ve oluşmasında rehberlik rolü üstlenmiştir. Bu açıdan dinin rehberliğinde insanın manevi hayatı gelişerek, zorluklarla baş etme becerisi artabilmektedir.⁵ Belirli bir dinin hâkim olduğu sosyal ve kültürel bir dünyada yaşama gözlerini açan bireyler, dinin değerlerini benimseme ve içselleştirmede ve tutum ve davranış olarak dışa yansıtma, aynı dini inanış ve irfanî gelenek ortamında yer almaları bakımından bazı ortak özellikler geliştirilebilirler.⁶ Çeşitli sosyo-ekonomik ve kültürel olayların etkisi altında yıpranmış modern insanın yeniden hayata kazandırılmasında, dinin rehberlik edici özelliklerinden faydalanılabilir.

Din psikolojisi literatüründe konuyla ilgili yapılan araştırmalarda⁷ dindarlık puanları yüksek bireylerin, düşük olanlara göre benlik saygısı düzeylerinin de daha yüksek olduğu; dindarlık stillerinin çeşitliliğine göre de benlik saygısı düzeylerinin değişiklik gösterdiği saptanmıştır.⁸ Dinin, psikolojik sağlık açısından da en önemli katkısı, ortaya koyduğu değerler ve dünya hayatına ilişkin getirdiği açıklamalar aracılığıyla insan yaşamına kazandırdığı anlam olarak ifade edilmektedir. Aynı zamanda insanlar arası ilişkileri sağlıklı bir biçimde düzenleyerek, tarihle ve diğer insanlarla olan iletişimi aydınlatan din, insanoğlunun kaybetmiş olduğu gerçek kimliğine yeniden kavuşmasında yardımcı rol üstlenir.⁹ Gerçek bir dini inancın, gerek bilişsel açıdan gerekse psikolojik ve ahlaki yönden kendi içinde tutarlı ve dengeli, aşırılıklardan uzak, bütünlümlü bir kişilik tipinin oluşmasında önemli bir etken olduğu sonucuna varılabilir.¹⁰ Herhangi bir dine inanan insan için dinin yeri, başta tutum ve davranışlar olmak üzere hayatın pek çok alanına etki etmekle beraber manevi yaşayışın tam olarak merkezidir. Bu açıdan tutumlara etki eden birçok unsur içerisinde dinin kişilik ile olan gelişimsel ilişkisinin ciddi anlamda araştırılması gerektiği söylenebilir.

Bu çalışmanın amacı dinin kişilik ile olan ilişkisini ve kişilik gelişimine yönelik olumlu etkisinin olup olmadığını araştırmaktır. Bu çerçevede kişilik ve din kavramlarıyla doğrudan

³ Bedri Katipoğlu, "Din Psikolojisi Açısından Kişilik Ve Karakter Analizi", ss. 342-343.

⁴ M. Orhan Öztürk, *Psikanaliz ve Psikoterapi*, Türkiye Psikiyatri Derneği Yayınları, Ankara, 2016, s. 9.

⁵ Cemil Oruç, "Din Kişisel Ve Sosyal Bir İhtiyaçtır", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.13, S. 2, Elazığ, 2008, s. 132.

⁶ M. Doğan Karacoşkun, "İbnü'l-Arabî'de İnsan Psikolojisine Yaklaşımlar ve Kişilik Çözümlemeleri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 7, S. 2, 2007, s. 75.

⁷ Adem Şahin, "Ergenlerde dindarlık-benlik saygısı ilişkisi." *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 19, S. 19, 2005, ss. 187-198; Mustafa Koç, "Dindarlık ile Benlik Saygısı Arasındaki İlişki: Yetişkinler Üzerine Ampirik Bir Araştırma." *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18.1, 2009, ss. 473-493; Nurten Kimter, "Üniversiteli Gençlerde Dindarlık ile Benlik Saygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma." *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2.2, 2008, ss. 39-60; İlhan Topuz; "Dindarlık Tipolojileri İle Benlik Saygısı Arasındaki İlişki: Yetişkinler Üzerine Bir Araştırma." *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30, 2013, ss. 35-50; Asım Yapıcı ve Kayıklık Hasan. "Ruh sağlığı bağlamında dindarlığın öz saygı ve kaygı ile ilişkisi: Çukurova Üniversitesi örneği." *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. 3, S. 9, 2005, ss. 177-206.

⁸ G. Stephens Spinks, "Psikoloji ve Din", Çev. Bozkurt Koç ve Zeynep Özcan, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 1, Elazığ, 2008, s. 311.

⁹ Öznur Özdoğan, "İnsanı Anlamaya Yönelik Bir Yaklaşım: Pastoral Psikoloji", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 47, S. 2, Ankara, 2006, s. 132.

¹⁰ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 2008, s. 190.

ve dolaylı ilişkisi bulunan kavramları incelemek amacıyla mizaç, karakter, kişilik kuramları ve kişilik gelişimi-din ilişkisine dair literatürde yer alan kitap ve bilimsel makaleler incelenmiştir. Ayrıca İslam dininin temel iki kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'e ve Hz. Muhammed'in (s.a.s.) hadislerine sıklıkla başvurulmuştur. Sonuçta kişilik gelişimi ve din ilişkisine dair alanyazını toparlayıcı bir araştırma yapmak amaç edinilmiştir.

1. KİŞİLİK

1.1. Tanımı

Kişilik, Türk Dil Kurumu Sözlüğü'ne göre: "bir kimseye özgü belirgin özellik, manevi ve ruhsal niteliklerin bütünü, şahsiyet" anlamına gelmektedir.¹¹ İnsanı başkalarından ayıran ve onu kendisi yapan tüm duygu, düşünce ve inanç davranış özelliklerinin uyumlu olan bütünü olarak ifade edilmektedir.¹² Latince'de ise kişilik (Personality), "persona" kökünden gelmektedir. Eski Yunan ve Roma tiyatrolarında "yüze takılan maske"nin ifadesi anlamında kullanıldığı belirtilmektedir. İnsana ait çeşitli dürtü ve güdüler, belli bir kalıp nedeniyle bireyin kendi maskesini oluşturmasına sebep olmaktadır. Aynı maske aracılığıyla dış dünya ile iletişime geçmekte ve dış dünya da birey üzerinde etkili olmaktadır.¹³ Kişilik, bir insanın bütün ilgilerini, tutumlarını, yeteneklerini, dış görünüşünü, konuşma tarzını ve çevreye uyum biçimini içine alan bir kavramdır. Bireyin iç dünyası ve dış çevresiyle kurduğu, diğer bireylerden ayırt edici, tutarlı ve yapılandırılmış bir ilişki biçimidir.¹⁴ Bireylerin duygu, düşünce ve davranış gibi psikolojik tepkileri ile sadece yaşanan an, içinde bulunulan fizyolojik durum veya sosyal ortam ile açıklanamayan farklılıkları belirleyen süreklilik gösteren özellikler ve eğilimler olarak da tanımlanabilir.¹⁵ Halk arasında kişilik, etkili ve câzip olma anlamında yani başkalarına gösterilen ya da gösterilmek istenen yüz olarak kullanılıyorsa da psikolojide kişilik terimi ile bir insanı diğer insanlardan ayıran özelliklerin toplamı; onun dış görünüşünün altındaki gerçek benliği, özü kastedilmektedir.¹⁶

Yukarıdaki tanımlarda görüldüğü gibi kişilik kavramının anlam alanı oldukça geniştir. Allport, kişilik kavramının elliye yakın farklı anlamından söz etmektedir. Kendisi kişilik tanımlarını hukukî, felsefî, teolojik, sosyolojik ve psikolojik anlamlarına göre tasnif etmiştir.¹⁷ Ona göre kişilik, "bireyin çevresine özel uyumunu belirleyen psiko-fizyolojik sistemlerin dinamik bir bütünüdür".¹⁸ Jung ekolünde ise kişilik¹⁹, ruh ve zihin anlamına gelen "psişe" kelimesi ile ifade edilir ve bu da bilinçli veya bilinç dışı tüm duygu, düşünce ve davranışları kapsar. Kişilik, aynı zamanda birbiriyle etkileşimde bulunan çok sayıda sistemden oluşur. Bu sistemlerden her birinin tek başına önemli bir fonksiyonunun olmasının yanı sıra, birlikte ve birbirleriyle etkileşim halinde iken meydana gelen bir kişilik

¹¹ Türk Dil Kurumu Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2012, "kişilik" maddesi.

¹² Bedri Katipoğlu, "Din Psikolojisi Açısından Kişilik Ve Karakter Analizi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 23, 2012, s. 343.

¹³ Kurt. W. Nelson, *Motivation and Personality: An Examination of the Big Five Personality Trait Factors and Their Relationship with Sales Performance in a Non-Cash Incentive Program* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Capella University, Minnesota, 2011, s. 15.

¹⁴ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 404.

¹⁵ İbrahim Taymur ve M. Hakan Türkçapar, "Kişilik: Tanımı, Sınıflaması ve Değerlendirmesi", *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar Dergisi*, C. 4, S. 2, 2012, s. 155.

¹⁶ Mustafa Cora, *Kur'an'a Göre Hevâ* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2007, s. 6.

¹⁷ Gordon Willard Allport, *Becoming: Basic Considerations for a Psychology of Personality* (Yale University Press, 1955); Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Kişilik ve Din*, Dem Yay., İstanbul, 2004, ss. 42-43.

¹⁸ M. Doğan Karacoşkun, "İbnü'l-Arabî'de İnsan Psikolojisine Yaklaşımlar ve Kişilik Çözümlemeleri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 7, S. 2, Samsun, 2007, s. 74.

¹⁹ Carl Gustav Jung, *Keşfedilmemiş Benlik*, çev. Barış İlhan, İlhan Yayınları, İstanbul, 1999.

yapısı söz konusudur.²⁰

Kişilik, içsel kaynaklardan ortaya çıkan ve yaygın olarak kişinin davranışlarına hâkim olan, biyolojik yapı ve deneyimle öğrenilenleri kapsayan, algılama, öğrenme, düşünme, başa çıkma ve davranış örüntülerini anlatmaktadır. Genel bir ayırım yapılırsa huy, kişiliğin biyolojik yönüdür. Karakter ise yakın ve sosyal çevreden öğrenilenlerin şekillendirdiği sosyal ve kültürel yönlerini içermektedir. Kişilik, huy ve karakterin dinamik etkileşiminin bir sonucudur denilebilir.²¹ Kişiliğin iç, öznel, dışa yansımayan yanı yorumlanarak; nesnel, dışa yansıyan yanıysa ölçülerek anlaşılmalı çalışılır. Kişiliğin öznel ve nesnel yanları arasındaki uyum ve tutarlılık, güçlü ve sağlam bir kişiliğin temelidir.²² Yunus Emre'nin; "Beni bende demen bende değilim. Bir ben vardır bende benden içeri"²³ dizesiyle vurgu yaptığı gibi insan kişiliği, bilinen ve bilinmeyen yanlarıyla dışa yansıtılan ve yansıtılmayan niteliklerden oluşur.

Kişilik, bireyin diğer bireylerle etkileşim tarzına ya da bireyin kendine biçtiği ve toplumda edindiği rolüne göre de açıklanabilir. Yapılan tanımlamalara bakıldığında, bireyin kişilik yapısı ile diğer bireyler üzerinde bıraktığı etkilerin ön plana çıktığı görülmektedir. Bu bakış açısıyla her birey, ayrı bir kişilik yapısına sahip olduğu söylenebilir.²⁴ Kişilerden söz ederken genellikle "hoş" "canlı" "mutlu" "mutsuz" "iyilik yapan" "güçlü" gibi tanımlamalar kullanılır. Bu ifadelerle anlatılmak istenen, bireyin gösterdiği davranış özellikleridir. Bu açıdan kişilik, bir bireyin tüm ilgilerinin, tutumlarının, yeteneklerinin, konuşma tarzının, dış görünüşünün ve çevresine uyum biçiminin özelliklerini içerir. Asıl olan, kişiliğin kendine özgü ve ahenkli bir bütün olmasıdır. Bireyin belleği, dış görünüşü, direnme süresi, sesi ve konuşma tarzı, tepki hızı, sporculuğu gibi özelliklerinin hepsi o insanın kişiliğini betimlemede önemlidir.²⁵ Zekâ, istidat, kabiliyet, heyecanlanma, içe dönüklük, hâkim olma, saldırgan tutumlar, canlılık ve sosyal girişkenlik kişilik özelliklerini gösteren bazı örneklerdir.²⁶

Psikoloji bilimi açısından kişilik problemine yaklaşanlar, kullandıkları metotlara göre değişik açıklamalar ve yorumlar yapmışlardır. Bu yorumlar şu temel gruplar içinde toplanabilir:

- Kişilik, bütün bedensel özelliklerin, dürtülerin, eğilimlerin, kazanılmış deneyimlerin bütünüdür.
- Kişilik bir insanın gelişme evrelerinde gerçekleştirdiği bağlantıların bütünüdür. Bu bütünlük içerisinde tutum ve davranışa yansıyan özellikler yer alır.
- Kişilik, eğilim ve deneyimlerin belirli evreler içinde bütünleşmesi sonucu oluşan bir süreçtir.
- Kişilik, bir insanın çevresine uyum sağlamak amacıyla yaptığı davranışların bir bütünüdür.
- Kişilik, bireysel farklılığa dayanan duyguların, düşüncelerin, becerilerin, yeteneklerin, alışkanlıkların oluşturduğu işlevsel bir bütündür.²⁷

²⁰ Akif Akto, "Kişilik Oluşumunda Dinin Rolü", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 52, S. 2, Ankara, 2011, ss. 192-193.

²¹ Selçuk Aslan, "Kişilik, Huy ve Psiko-patoloji" *Psikiyatride Derlemeler Olgular ve Varsayımlar Dergisi*, C. 2, S. 1-2, 2008, s. 7.

²² Özcan Köknel, *Kaygıdan Mutluluğa Kişilik*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 10. Basım, s. 22.

²³ Burhan Toprak, *Yunus Emre Divanı*, Odun Pazarı Belediyesi Yayınları-3, İstanbul, 2006, s. 160.

²⁴ İlke Gökçek, *Jung'un Sınıflaması Temel Alınarak Oluşturulan Kişilik Boyutlarının Eğitici Yöneticiliğe Etkisi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, İstanbul, 2006, ss. 38-39.

²⁵ Sezen Ünlü, *Kişilik Kuramları*, Anadolu Üniversitesi Yay. (Yayın No:1288), Açıköğretim Fakültesi (Yayın No:710), s. 128.

²⁶ Hasan Mahmud Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzali*, Gümüş Basımevi, İstanbul, 1983, s. 27.

²⁷ Özcan Köknel, *Kaygıdan Mutluluğa Kişilik*, s. 23.

Kişiliğin oluşumunda kalıtımın mı yoksa çevrenin mi daha baskın olduğu hep tartışılmıştır. Bu faktörlerden birisini kabul ederken diğerini görmezden gelmek mümkün gözükmemektedir. Her iki faktörün etkisi ve önemi açıktır. Bütün bunlardan hareketle denilebilir ki; insan kişiliğinin oluşumu ve gelişimi genel olarak iki temel kavram üzerine oturur. Birincisi, insanın yaradılışı itibarıyla getirdiği özellikler, ikincisi ise, bireyin yaşamı boyunca oluşan tecrübeleri sonucunda kazandığı özelliklerdir. Özetle yaradılıştan getirilen, kalıtsal özellikleri ifade etmek için “mizaç”, sonradan kazanılan özellikleri ifade etmek için ise “karakter” kavramı yaygın olarak kullanılmaktadır. Kişilik; kalıtımın, çevrenin, eğitimin, din ve kültürün etkileşimi sonucu ortaya çıkan bir kavramdır denilebilir.

1.2. Mizaç (Huy) Kavramı

Mizaç (temperament), kişiliğin genel olarak yaradılışla özdeşleşmiş ve duygusal davranış yapılarına yönelmiş veya duygusal ve fizyolojik özelliklerin kalıtım kökenli yönü olarak ifade edilmektedir.²⁸ Günlük yaşamda kişiye özgü, oldukça sınırlı, belirli duygusal tepkilerin nitelik ve nicelik bakımından değişmesidir. Çabuk kızmak, sıkılmak, neşelenmek gibi bireylere göre çeşitlilik gösteren davranış kalıpları, mizaç özellikleri ya da huydur.²⁹ İnsanın duygularının ve coşkularının bütünü olarak tanımlayacağımız huy ya da mizaç, kişiliğin sadece bir yanını oluşturur.

İnsanların duygusal tepkileri birbirinden farklıdır. Meselâ bazı insanlar diğerlerine göre daha neşeli veya kederli, korkak veya cesur, alıngan ya da umursamaz olabilirler. Yani duygusal tepkilerin az çok değişmeyen ve adına "mizaç" denen yanları vardır.³⁰ Mizaç, nicelik ve nitelik bakımından herkese göre farklıdır. Tez canlılık, soğukkanlılık, çabuk sinirlenme, neşeli ve esprili olmak gibi özellikler buna örnek olarak gösterilebilir. İnsan mizacının temel kaynağı bir bakıma beden kimyasıdır ve kolay kolay da değişmez özelliklerdir. Atasözlerinde belirtildiği üzere “bir insan yedisinde neyse yetmişinde de odur” sözüyle bir bakıma huy veya mizaç kavramına atıf vardır.³¹

Davranışlar da insanların huylarından, pozitif veya negatif anlamda etkilenmektedir. “Huy canın altındadır”, “Huylu huyundan vazgeçmez”, “Can çıkmayınca huy çıkmaz” gibi Türk atasözleri arasında bulunan ifadeler huyun, kişiliğin bir parçası olduğunu gösterir.³² Hal böyle olunca kişinin kendi düşünce ve davranışını doğru bulması normaldir. Kur’an-ı Kerim’de bu hakikat şu ayet ile ifade edilmektedir: “De ki: Herkes, kendi mizaç (şakile) ve meşrebine göre iş yapar. Bu durumda kimin doğru bir yol tuttuğunu Rabbiniz en iyi bilendir”.³³

1.3. Karakter Kavramı

Karakter sözlükte, bir bireyin kendine özgü yapısı, onu başkalarından ayıran temel belirti ve bireyin davranış biçimlerini belirleyen, üstün ana özellik, öz yapı, seciye olarak belirtilmektedir.³⁴ Allport’a, göre, karakter, insanın içinde yaşadığı çevrede geçerli olan değer yargılarını ve ahlak kurallarını kullanış biçimidir.³⁵ Karakter, aile, okul, çevre gibi

²⁸ Yahya Turan, *Kişilik Özellikleri ve Dinsel Yönelimler Üzerine Bir Araştırma (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, İstanbul, 2009, s. 16.

²⁹ Köknel, Özcan, *Kayıdan Mutluluğa Kişilik*, s. 19.

³⁰ Feriha Baymur, *Genel Psikoloji*, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 86-87.

³¹ Bedri Katipoğlu, “Din Psikolojisi Açısından Kişilik Ve Karakter Analizi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 23, Ordu, 2012, s. 343.

³² Özcan Köknel, *Kayıdan Mutluluğa Kişilik*, s. 20.

³³ İsrâ, 17/84.

³⁴ *Türk Dil Kurumu Sözlüğü*, “karakter” maddesi.

³⁵ Allport, *Becoming: Basic Considerations for a Psychology of Personality*.

ortamlarda çocukluktan sonra biçimlenmeye ve şekillenmeye başlar. ³⁶ Cansız varlıklar söz konusu olduğunda bilhassa karakteristik kavramı kullanılır ki kendine mahsus ve belirli özellikleri sahip olan bir şey demektir. İnsanla ilgili olarak karakter, bir insanın tutum ve davranışlarındaki kararlılığını ve devamlılığını ifade eder. Yani karakter sahibi olan bir kimse aynı durum ve aynı şartlar altında daima aynı şekilde hareket eden kişidir. O halde karakter sahibi olan bir kimsenin hareketlerinde devamlı bir istikrar vardır. Bir insanın karakter özelliği ancak diğer insanlarla olan iletişimde göstermiş olduğu tutum ve davranışlara göre belirlenir.³⁷

Özellikle bireysel ve toplumsal değerler ve normlar görece olduğuna göre, karakterler de görece olup zaman içinde, gruptan gruba, toplumdan topluma değişebilir.³⁸ Aynı şekilde olumlu veya olumsuz karakter özellikleri de kişiden kişiye, gruptan gruba, toplumdan topluma değişkenlik gösterir. Bazı kişilere göre olumlu karakter özelliği olarak tanımlanabilen bir davranış biçimi, bir başkasına göre de olumsuz karakter özelliği olarak tanımlanabilmektedir. Toplumda “karakterli” veya “karaktersiz” insan yapılarından söz edilir. Davranışları, toplumda değer verilen ahlak kurallarına uygun, sosyal değerler sistemini benimsemiş olan kişilere “karakterli” denildiği yaygın olarak bilinmektedir. Çünkü karakter doğuştan gelmez, sonradan sosyal ilişkiler sonucunda kazanılır. Karakter ilk yaşlardan itibaren sosyal yaşantılar sonunda bir takım değer yargılarının benimsenmesi ile gelişir ve şekillenir. Bu sebeple istenilen karakterde insanlar yetiştirmek mümkündür. Benimsenen değerler elbette kişiliğin bir yanını oluşturur. Bu açıdan bakıldığında karakter kavramının kişilikle sıkı bir ilişkisi ilgisiz olduğu, onu hem etkileyen hem de ondan etkilenen bir pozisyonda bulunduğu söylenebilir.³⁹

Karakterin gelişimi, kişinin sosyal çevresi; aile, okul ve dış çevre içinde hem bilinçli hem de doğal olarak meydana gelir. Bu bağlamda kişi, karakterini eğitmede, ihtiyaç duyduğu dinamizm ve motivasyonun kaynaklarını içinde yaşadığı toplumun dinî, millî ve kültürel değerleri içinde ve kendi vicdanında bulabilir. Bu dinamizmi kullanarak bahsi geçen değerleri kendi kişiliğinde erdeme çevirmek de yine kişinin kendi tercihidir. Bu bağlamda, bireylerin ahlâkî davranışlarının birer karakter özelliği haline gelmesi için bunları kendi seçim ve kararlarıyla ortaya koyması, her zaman ve her yerde kalıcı bir şekilde sergileyebilmesi gerekir.⁴⁰

1.4. Kişiliği Etkileyen Temel Faktörler

Kişilerin diğer insanlarla kurduğu ilişkilerde bıraktığı izlenimleri, kişilik özellikleri olarak tanımlanabilir. İnsanlarla ilişkilerindeki tutum ve davranışlar, bireyin kişilik özelliklerini tespit etmede belirleyici etkiye sahiptir. İnsanların birbirlerini etkileme veya karşı tarafta herhangi bir kanı oluşması girişimleri doğal bir yönelimdir. Her insan, kişilik olarak diğer insanlardan farklı kişilik özelliklerine sahiptir ve böylelikle bakış açıları kişiden kişiye değişmektedir. Kimbel Young, kişiliği tayin eden etmenleri üçe ayırır:

- Kişilik yapısının karakteristik yönleri, görünüş, ağırlık ve yapı;
- Kişinin içinde yaşadığı kültür;
- Kişinin olağanüstü deneyimleridir.

³⁶ Özcan Köknel, *Kaygıdan Mutluluğa Kişilik*, s. 21.

³⁷ Hüseyin Peker, “Olumlu Şahsiyet Özellikleri ve Din”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1, Samsun, 1987, s. 101.

³⁸ Özcan Köknel, *Kaygıdan Mutluluğa Kişilik*, ss. 20-21.

³⁹ Feriha Baymur, *Genel Psikoloji*, s. 254; Özcan Köknel, *Kaygıdan Mutluluğa Kişilik*, s. 20.

⁴⁰ Faruk Kanger, *H. Muhammed Ahlâkını Referans Alan Bir Karakter Eğitimi Modeli (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, İstanbul, 2007, s. 19.

Bu üç kategori biçiminde ayrılan etmenlerin tümü kişiliği oluşturur.⁴¹

Bir insanın kendine özgü davranış eğilimlerinin bir bütünü olarak gözüken, maddi ve manevi, objektif ve sübjektif yönleriyle bütün özelliklerini, bütün hatlarını ifade eden kişilik birden bire ortaya çıkan bir şey değildir.⁴² İnsan biyolojik ve fiziki yapısının; çevresindekilerin; sosyal, kültürel, ekonomik ortamın; günlük hayatta karşılaştığı olay ve olguların devamlı etkisi altındadır. Bu etkenlerin karmaşık bir bileşeni altında insan, kişi olarak ortaya çıkar.⁴³

Biyolojik olarak insanın yaşamı bebeklik, çocukluk, ergenlik, yetişkinlik ve yaşlılık olarak beş temel döneme ayrılabilir.⁴⁴ Bu dönemlerin her birinden diğerine geçişte biyolojik, psikolojik ve sosyal faktörler dönemleri belirleyici bir özelliğe sahiptir. Kişiliğin büyük ölçüde şekillenmesi ve insan yaşamına yön vermesi açısından bu dönemler içerisinde en belirgin olanının ergenlik dönemi olduğu ifade edilmektedir.⁴⁵ Ayrıca cinsiyet ve yaş ile kişilik arasında sıkı bir ilişki kurulabilir. Cinsiyete göre belirlenen davranış kalıpları, kişiliğin oluşmasında belirleyici olacaktır. Bunlara ek olarak çocuk büyüdükçe, çevreden daha çok sayıda mesajlar almaya başlar. Davranışları ebeveynleri, bakım verenleri veya yakın çevresi tarafından değerlendirilmeye başlanır. Çocuk bu değerlendirmelere dayanarak kendisi hakkında bazı yargılara varır.⁴⁶ Birey büyürken kendisi hakkında nasıl düşüneceği, çevresinde bulunan kişiler tarafından önemli ölçüde belirlenir.⁴⁷ Öyle ki bu, ona kabul edebileceği uyarılar yoluyla etki yapabilecek tüm dış etkenler topluluğunu ve koşullarını içerir. Nitekim psiko-sosyal incelemelerin verilerine göre, insanın zaafları yanında içinde yaşadığı toplumun ve kültürün de kişilik üzerinde çok açık bir şekilde etkisi olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁸

Hem fizyolojik, hem psikolojik açıdan meydana gelen değişimler hem de toplumsal açıdan bireyden beklenen görevlerin farklılaşması, ergenlik döneminin birey açısından zorlu bir dönem olmasına sebep olur. Bu dönem bireyin, "ben kimim?" sorusuna cevap aradığı, yaşam içerisinde yürüyeceği yol ile ilgili düşüncelerini oluşturmaya başladığı dönemdir. Bu oluşan düşünceler temelde ergenin kimliğini ortaya koyma, şekillendirme düşünceleri ile ilgilidir.⁴⁹ Bireyin boyu, saç ve göz rengi gibi özellikleri, doğuştan getirilen genetik niteliklerdir. Bu nitelikler bir taraftan insanın kendisini beğenisinde ve kabulünde etkili olurken diğer taraftan da çevresindeki insanların bireye yaklaşımını ve bakışını etkilemektedir. Bu etkileşim, benlik saygısına, dolayısıyla kişiliğinin gelişmesine etki eder.⁵⁰

Bireyin içerisinde bulunduğu yaş aralığı ile kişinin zihinsel ve bedensel yapısına göre şekillenen kişiliği arasında ilişki kurmak oldukça doğaldır. Hemen hemen tüm kişilik kuramlarında vücut yapısının, kişiliği etkileyen ana etkenlerden olduğu belirtilmiştir. Kretschmer, vücut tiplerinin kişilikle ilişkili olduğundan hareketle kişiliği vücut tiplerine göre sınıflandırmıştır. Kretschmer'in sınıflandırmasını 1942'de Sheldon üç primitif

⁴¹ Zafer İlbars, "Kişiliğin Oluşmasındaki Kültürel Etmenler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 31, S. 1.2, Ankara, 1987, s. 209.

⁴² Hüseyin Peker, "Olumlu Şahsiyet Özellikleri ve Din", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1, Samsun, 1987, s. 102.

⁴³ Yahya Turan, *Kişilik Özellikleri ve Dinsel Yönelimler Üzerine Bir Araştırma*, s. 22.

⁴⁴ Binnur Yeşilyaprak, *Eğitim psikolojisi*, Pegem Yayıncılık, Ankara, 2018.

⁴⁵ Mustafa Koç, "Gelişim psikolojisi açısından ergenlik dönemi ve genel özellikleri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* C. 1, S. 17, 2004, ss. 231-238.

⁴⁶ Doğan Cüceloğlu, *Yeniden İnsan İnsana*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1992, s. 101.

⁴⁷ Doğan Cüceloğlu, *Yeniden İnsan İnsana*, ss. 98-99.

⁴⁸ Mustafa, Cora, Kur'an'a Göre Hevâ (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 272.

⁴⁹ Emel Arslan ve Ramazan Arı, "Ego Kimlik Süreci Ölçeğinin Türkçeye Uyarlama Güvenirlilik ve Geçerlik Çalışması", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 20, Konya, 2008, s. 75.

⁵⁰ Yahya Turan, *Kişilik Özellikleri ve Dinsel Yönelimler Üzerine Bir Araştırma*, s. 23.

embriyonik tabaka (endoderm, mezoderm ve ektoderm) ile uyumlu olarak düzenlemiştir. Endomorf olanların iyi gelişim özelliklerine sahip, sosyal görünümü, etkin ve konforlarına düşkün olduğu; mezomorf olanların atletik bir vücuda sahip, baskın karakterde ve enerjik olduğu; ektomorf olanların ise ince ve zayıf fiziksel özelliklerle birlikte kendilerini sınırlayan, duyarlı ve utangaç kişiler oldukları tanımlanmıştır.⁵¹

İnsanın doğumuyla birlikte, içinde bulunduğu toplumun gelenek ve töreleri bireyi şekillendirmeye başlar. Konuşmaya başlamasıyla da kişi içinde bulunduğu kültürün bir parçası olur. Yetişkinlik dönemine ulaşip etkinliklere katılması ile artık o kültürün alışkanlıkları, inançları vb. unsurlar bireyin alışkanlıkları, inançları haline gelir. Bu anlamda bir toplumda doğan her çocuk bu kültürel öğeleri o toplumun diğer bireyleri ile paylaşırken bir başka toplumda doğan çocuk bu öğelerin az miktarına dahi sahip olamayabilir.⁵² Bu çerçevede kültür ile kişilik kavramları arasındaki işlevsel ilişki, bir satranç oyununa benzer. Kültürü, fikirler sistemi olarak algılayıp bireyi de bu fikirler sisteminin bir taşıyıcısı olarak düşündüğümüzde, satranç oyunu ve bu oyunda kullanılan taşlar ile özdeşleşir.⁵³

Kısaca kültür, önce kişiliği etkilemekte, sonra da kişilikten etkilenmektedir. Kültür-kişilik ilişkisi konusunda bireysel ve küresel ölçekte yansımalar şu şekilde özetlenebilir:

- Birey, bir kültür çevresi içinde doğup yetiştiğinden kültüre özgü davranış kalıplarını ve düşünceler sistemini, dolayısıyla da kimlik ve kişiliğini kazanır.
- Kültüre özgü bir düşünce sistemi kazanan birey, biyolojik güdülerini kontrol altına alır ya da bu güdüler, kültür tarafından bastırılır.
- Kültüre uygun bir kişilik kazanan birey, kültürü etkilemeye başlar.⁵⁴

2. KİŞİLİK KURAMLARI

Kişilik psikologları, bireyler arası farklılıkları incelerler. Bireylerin pratik amaçlarla sınıflandırılması ve her bireyin kendine özgü niteliklerinin incelenmesi bu psikologların ilgi alanlarına girmektedir. Kişilik psikologları, klinik psikologlarından bir yönüyle ayrılırlar. Klinik psikologları normal dışı bireylerin tedavisi ile ilgilenirler. Kişilik psikologları ise, bireylerin davranışlarındaki değişimlerin nedenlerini inceler. Bireyler her olaya değişik tepkide bulunurlar. "Neden bireyler aynı olaylara değişik biçimlerde tepki gösteriyorlar?" sorusuna yanıt verirler. Başka bir ifadeyle, kişilik psikologları, bireyleri ve bireysel ayrılıkları anlamaya çalışırlar.⁵⁵ Kişiliği anlama ve açıklama konusunda literatürde birçok yaklaşım öne sürülse de kişisel farklılıklara odaklanan ve gözlemlenebilen davranış biçimlerinden hareketle ortaya konan "özellik yaklaşımı"nın ön plana çıktığı görülmektedir. Bu yaklaşım, kişilerin kendilerini ve diğerlerini tanımlamada kullandıkları sözcüklerin analizinden hareketle ortaya konmakta ve kişilerin durumlar karşısında sergiledikleri davranışların tutarlılık göstermesi ve bu davranışların kalıtsal özellik taşıyarak zaman karşısında sürekliliğini koruması gibi nitelikler taşımasıyla ön plana çıkmaktadır.⁵⁶ Başkaldırı, saldırganlık, boyun eğme, bireyin toplumsallaşması, özgürlük vb. bu niteliklere örnek olarak verilebilir.

Birey, düşünce, duygu, inanç gibi değişik yönleri olan karmaşık bir varlıktır. Bu

⁵¹ İbrahim Taymur ve M. Hakan Türkçapar, "Kişilik: Tanımı, Sınıflaması ve Değerlendirmesi", s. 157.

⁵² Yahya Turan, *Kişilik Özellikleri ve Dinsel Yönelimler Üzerine Bir Araştırma*, s. 82.

⁵³ İsmail Engin, "Kültür-Kişilik İlişkisi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 33, S. 1.2, Ankara, 1990, s. 172.

⁵⁴ İsmail Engin, "Kültür-Kişilik İlişkisi", s. 176.

⁵⁵ Sezen Ünlü, *Psikoloji*, Anadolu Üniversitesi (Yayın No:1288), Açıköğretim Fakültesi (Yayın No: 710), s. 15-16.

⁵⁶ H. Nejat Basım, Fatih Çetin, Akif Tabak, "Beş Faktör Kişilik Özelliklerinin Kişilerarası Çatışma Çözme Yaklaşımlarıyla İlişkisi", *Türk Psikoloji Dergisi*, C. 24, S. 63, Ankara, 2009, s. 22.

nedenle psikologlar bireyleri incelemek için birbirlerinden farklı kişilik kuramları geliştirmişlerdir. Kişilik kuramlarının özelliklerine değinecek olursak;

- Kişilik kuramları psikoloji tarihi içinde başkaldırıcı bir özellik taşır. Kişilik kuramcıları buldukları çağın yenilikçileri olmuşlardır.
- Kişilik kuramlarının genel yaklaşımı işlevseldir. Değinen sorunlar, daha çok; organizmanın uyumunda etkili olan faktörlerin araştırılması, bireyin yaşamında ve manevî hayatının sağlığında etkili olan faktörlerin belirlenmesi, bunların ölçümü, değerlendirilmesi ile ilgilidir. Kişilik kuramcıları ortalama bir bireyin, kişilik psikolojisi ile ilgili en genel sorunları ve bunların yanıtlarını araştırmışlardır.
- Kişilik kuramcıları insan davranışlarında güdülere önem vermişlerdir. Güdülerin, istek, gereksinim ve davranışları anlama ve çözüme anahtar rolü olduğuna inanmışlardır.
- Kişilik kuramcılarının büyük çoğunluğu insanın doğal ortamında ve doğal davranışları içerisinde ele alınması gerektiğini savunmuşlardır. Davranışların yaşam süresince yine birbiri ile bağlantılı olarak geliştiğini vurgulamışlardır.⁵⁷

2.1. Erikson'un Psiko-Sosyal Kişilik Kuramı

Erikson'un kuramında, bireylerin sekiz dönem içerisinde psiko-sosyal gelişimi tamamladığını ifade edilmektedir. Bu gelişim dönemlerinde, birisi olumlu diğeri ise olumsuz olan iki özellikten hangisinin birey tarafından kazanılıp kazanılmadığı önem kazanmaktadır. Bu dönemler, ilk dönem olan "temel güvene karşı güvensizlik" döneminden başlayarak birbirlerinin üzerine kurulmakta ve yaşam boyunca bireyin sahip olacağı özelliklere etki etmektedir.

Erikson'un Psiko-sosyal gelişim dönemleri;

1. Temel Güvene Karşı Güvensizlik (0-18 ay),
2. Özerkliğe Karşı Utanç ve Şüphe (1,5-3 yaş),
3. Girişimciliğe Karşı Suçluluk Duygusu(3-6 yaş),
4. Çalışkanlığa Karşı Yetersizlik Duygusu(6-11 yaş),
5. Kimlik Kazanmaya Karşı Rol Karmaşası (12-21 yaş)
6. Yakınlığa Karşı Yalıtılmışlık (Yalnızlık) (21-30 yaş)
7. Üretkenliğe Karşı Verimsizlik(Durgunluk)(30-65 yaş)
8. Benlik Bütünlüğüne Karşı Umutsuzluk(65 yaş ve sonrası).⁵⁸

Erikson'un "Psiko-sosyal Kişilik Kuramı"na göre, ergenlikte bir kimlik krizinden geçmek normal gelişimin bir parçasıdır. Bu kriz dönemi, önceden kabul edilen fikirlerin, değerlerin ve inançların sorgulanmasını, farklı inanç sistemlerinin ve hayat tarzlarının keşfini içerir. Kriz dönemi seçilen bir hayat yoluna ve inanç ve değerler sistemine bağlılıkla sonuçlanır. Bireyin kimlik krizinin başarılı bir şekilde çözümlenmesi, daha önceki gelişimin (güvene karşı güvensizlik; özerkliğe karşı kuşku ve utanç; girişimciliğe karşı suçluluk; çalışkanlığa karşı aşağılık duygusu) birbirini izleyen evrelerindeki deneyimlerin hepsinden meydana gelen bir sermayeye dayalı bir kimlik kavramı ile sonuçlanır.⁵⁹

Erikson, özellikle her bir kuşakta bulunan bireylerin, diğerkuşakta bulunan bireylere bağlayan ilişkilere ihtiyaç duyduğunu vurgulamaktadır. Her kuşaktaki bireyler arası

⁵⁷ Sezen Ünlü, *Kişilik Kuramları*, s. 128.

⁵⁸ Emel Arslan ve Ramazan Arı, "Ego Kimlik Süreci Ölçeğinin Türkçeye Uyarlama Güvenirlik ve Geçerlik Çalışması", s. 54.

⁵⁹ Emel Arslan ve Ramazan Arı, "Ego Kimlik Süreci Ölçeğinin Türkçeye Uyarlama Güvenirlik ve Geçerlik Çalışması", s. 76.

ilişkilerin ahlakî değerler ve ilgilerle yönlendirilmesi gerekmektedir. Erikson'un gelişim evreleri anlayışında yaş evrelerinde, bireyler olgunluğa ulaşma hususunda birbirlerinin olumlu etkilerine ihtiyaç duymaktadırlar. Çocuklar kendilerine rol modeli olacak yetişkinlere ihtiyaç duymaktadırlar. Yetişkinler çocuklara ilişkiler yoluyla ahlakî ve dinî inancı öğretmekle kalmayacaklar aynı zamanda ahlakî ve dinî değerleri birbirleriyle paylaşacaklardır.⁶⁰

2.2. Bağlanma-Kimlik Gelişimi Kuramı

Marcia, Erikson'un kimlik gelişimi ile ilgili görüşleri doğrultusunda dört çeşit kimlik statüsü tanımlamıştır. Bunlar; başarılı kimlik statüsü, bağımlı (ipotekli) kimlik statüsü, moratoryum kimlik statüsü ve dağınık kimlik statüsüdür.

Başarılı kimlik statüsüne sahip olan kişiler bunalım geçirmiş ve bir karara varıp bu kararda bağlanmış kişilerdir. Bu ergenler kimlik aramaya ilgili sorunlarını çözmüş kişilerdir. Bu ergenler çocukken fazla korunmamış ve aileleri kısmen kuralcıdır. Dolayısıyla çocuklar zorluklarla nasıl baş edeceklerini öğrenmişlerdir.

İpotekli kimlik statüsüne sahip kişiler bunalım yaşamışlardır, ama bir karara varmış gibi görünmektedirler. Tabi ki bu karar ebeveynlerin kararlarıdır.

Moratoryum (askıya alınmış) kimlik statüsü, bunalımı yaşayan, ama çözüm bulamayan kişilerdir. Özellikle Avrupa ve Amerika kültüründeki kişilerin eğitimlerini, işlerini, gelecekle ilgili programlarını askıya alarak başka ülkeleri insanları tanımak amacıyla seyahat etmesi moratoryum kimlik statüsüne örnek verilebilir.

Dağınık kimlik statüsündeki kişiler henüz bir kimlik bunalımı yaşamamıştır. Dolayısıyla bir karara da bağlanmamışlardır. Marcia'ya göre⁶¹ bu kişiler, en az etkilemenin ve yönlendirmenin bulunduğu aileden gelmektedir.⁶²

Marcia'ya göre, ego kimliğinin oluşmasında meslek ya da eş seçimi gibi temel kimlik alanlarıyla ilgili güçlü bir adanmışlık/içsel yatırım (commitment) söz konusudur⁶³. Kimlik oluşturma görevi bir irdeleme, sorgulama ve karar verme sürecini gerektirir. Araştırma boyutu ergenin seçenekleri tanımaya, cevaplar aramaya çalışmasını içerir. Karar boyutu ise davranışı yönlendiren anlamlı bir tercihtir. Ergenin ideolojik ve kişilerarası alanlarda seçenekleri araştırması ve karar vermesi kimlik gelişimini sağlamaktadır. İdeolojik alanda dinî inançlar, politik seçimler, meslek seçimi, felsefî yaşam biçimi yer alır.⁶⁴

Moratoryum çoğunlukla uzayan kimlik çatışması sebebiyle en az durağan statüdür. Başarılı, ipotekli ve dağınık kimlik statüleri daha durağandır. Seçeneklerin araştırılması ve bağlanma ölçütlerine göre kimlik statülerinin konumu aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:⁶⁵

⁶⁰ İbrahim Gürses ve M. Akif Kılavuz, "Erikson'un Psiko-Sosyal Gelişim Dönemleri Teorisi Açısından Kuşaklararası Din Eğitimi ve İletişiminin Önemi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 20, S. 2, Bursa, 2011, s. 165.

⁶¹ James Marcia, *The relational roots of identity. In Discussions on Ego Identity* (England: Lawrence Erlbaum Associates, 1993).

⁶² Emel Arslan ve Ramazan Arı, "Ego Kimlik Süreci Ölçeğinin Türkçeye Uyarlama Güvenirlik ve Geçerlik Çalışması", s. 77.

⁶³ James Marcia, *The relational roots of identity. In Discussions on Ego Identity*.

⁶⁴ Hasan Atak, "Kimlik Gelişimi ve Kimlik Biçimlenmesi: Kuramsal Bir Değerlendirme", *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar Dergisi*, C. 3, S. 1, 2011, s. 185.

⁶⁵ Hasan Atak, "Kimlik Gelişimi ve Kimlik Biçimlenmesi: Kuramsal Bir Değerlendirme" s. 189.

Tablo 1. Kimlik Statüleri:

Boyut	Başarılı	Askıya Alınmış	İpotekli	Dağınık
Seçeneklerin Araştırılması	Var	Var	Yok	Var ya da Yok
Adanmışlık/İçsel Yatırım	Var	Yok	Var	Yok
Bağlanma				

2.3. Psiko-analitik Kuramlar

Psikoloji çevreleri “derinlik kuramı” da denilen bu kuramın kurucusunun Sigmund Freud olduğunu söyler. Freud kişiliğin gelişimini, bireyin bebeklik ve çocukluk yıllarına bağlamıştır. Freud’a göre bireyin kişiliği “*id, ego, süperego*”nun birleşiminden oluşmaktadır:

İd: Bireyin en kaba, en ilkel, kalıtımsal dürtü ve arzularını içerir. Bu ilkel kalıtımsal dürtülerden ikisi cinsiyet ve saldırganlıktır. *İd*, zevk ilkesine göre işler ve hiç geciktirilmeden bütün isteklerinin yerine getirilmesini bekler. *İd*, bekletilmeyi sevmez, bir dakika bile bekleyemez. *İd*, sonucu ne olursa olsun arzusunun hemen yerine getirilmesini ister. Bireyin isteğini karşılamayan kişiye karşı saldırganlık duygularını davet eder.

Ego (Benlik): “*İd*”i denetleyen yapıya *ego* denir. Doğuştan var olan ve zamanla gelişen *ego* insanın biyolojik yapısına ters olan veya gerçeklere uygun düşmeyen eylemleri bilinçaltına bastırır. Gücünü “*id*”den alır. “*Ego*”nun görevi uyum sağlamaktır. *Ego* sorunlara çözüm yolu bulma çabasıdadır ki kendi istediğini elde etsin; fakat toplumun da düzeni bozulmasın.

Süperego: Freud’a göre *süperego* toplumun yasalarını kapsar. *Süperego*, zamanla ailelerin ve toplumsal kontrol mekanizmasının yerini alan bir ideal benlik haline gelir. Kısacası çocuğun sorumluluk ve ahlakî duygularını oluşturur. İyi gelişmiş bir *süperego* otomatik olarak bilinçaltında “*id*”in güdülerini kontrol eder. İdeal benlik zamanla *ego* tarafından bilinçaltına doğru itilmeye başlar. Böylece *süperego*nun bir bölümü bilinç dışına itilir.⁶⁶

Freud’un zihin şemasında vicdan, bireysel ve toplumsal boyutuyla *süperego*yu temsil etmektedir. *Süperego* insanı ahlâka -toplum kurallarına- uygun davranışlar yapmaya yönlendirir, uygunsuz davranışlardan alıkoymaya çalışır. Şu halde onun yargı ölçütleri ahlâk standartlarıdır. Fakat bu standartlar çocuğun sosyalleşmesinde başlıca rolü oynayan bireylerden (anne, baba ve yakın büyükler) gelir. Çocuk anne ve babasının sadece kişiliklerinin değil; onların temsil ettiği kültür değerlerinin, âdet ve geleneklerin de etkisi altında kalmaktadır.⁶⁷

Freud; *id, ego, süper ego, bilinçaltı, haz ilkesi tanımlamaları* ile analitik psikolojinin kurucusu olmuştur. Freud ayrıca, temel içgüdünün cinsel içgüdü olduğunu (libido teorisi) ve vicdanın doğuştan gelmediğini savunmuştur. Libido teorisi, psikanalizin özüdür. Sanat, hukuk, din, kültür gibi tüm bilgi birikimlerinin, cinsel dürtülerle savaşılmaması sonucu ortaya çıktığı görüşünü ileri sürer. 19. ve 20. yüzyılda, edebiyattan müziğe; hatta politikaya kadar hayatın her alanını etkilemiştir.⁶⁸

Jung ve Adler ise öğrencisi oldukları Freud’un cinsellik ve sevgi güdüsü konusunda aşırı ileri gittiğini savunarak psikanalizin yerine analitik psikolojiyi savunmuşlardır. Jung’a göre bilinçdışı ve benlik kişiliğin önemli kısmını oluşturmaktadır. Bireyin davranışları, geçmişten etkilenirken aynı zamanda geleceğe yönelik olarak da yapılanma süreci içerisinde. Analitik kuramda Freud’dan ayrılan görüşlere sahip olan Jung da benzer

⁶⁶ Sezen Ünlü, *Kişilik Kuramları*, s. 128.

⁶⁷ Erol Güngör, *Değerler Psikolojisi Üzerinde Araştırmalar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000, ss. 57-58.

⁶⁸ Nevzat Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, Timaş Yay., İstanbul, 2011, ss. 82-83.

şekilde, kişilik kuramında analitik bakış açısından farklı olarak tipolojinin etkisine vurgu yapmıştır. Jung, kişiliği içedönük (introvert) ve dışadönük (extrovert) şeklinde tasnif ederek tipolojiden boyutsal özelliklere geçiş niteliği taşıyan bir tanımlama getirmiştir. Bu kişilik tasnifi başta Eysenck tarafından olmak üzere birçok kişilik teorisyeni tarafından değiştirilerek kullanılmış ve kişilikle ilgili değerlendirmelerin tipolojiden boyutsal özelliklere geçişinde zemin oluşturmuştur.⁶⁹

Jung ile Freud arasındaki en temel ayrılık, “libido”nun niteliği üzerine olmuştur. Freud, libidoyu cinsel içerikli bir kavram olarak ele alırken Jung, genel bir hayat enerjisi olarak tanımlamıştır. Jung’a göre libido, doğal bir enerjidir ve yaşamın amaçlarına hizmet eder.⁷⁰ Jung’un ruh kavramı ise dinamik, sürekli, hareket halinde olan ve aynı zamanda kendi kendini düzenleyen bir sistemdir. Bu sistemi canlı tutan ruhsal enerji libidodur. Jung, bireyi kendini yenilemeye çalışan ve yaratıcı bir gelişim içinde bulunan bir varlık olarak görür. Kişilik gelişiminde ırk ve soya çekim kavramları oldukça önemlidir. Jung’un kişilik teorisi bununla sınırlı değildir. Jung, yaklaşık bin yıl önce yaşayan Yunan fizikçisi Galen gibi insanları tiplere ayırmıştır. Jung insanları başlangıçta iki tipe ayırmaktadır.⁷¹ Buna göre her insanın kişiliği ya içedönük ya da dışa dönüktür. İçe dönük tip kendi içine kapanık ve dış dünyanın etkisini kabul etmeyen bir tiptir. Dışa dönük tip ise dış dünyaya açık bir kişiliktir.

Jung’a göre bilinçdışının dinsel bir doğası vardır. Bilinçdışı, insan ruhunun bireysel yaşantısının bir bölümü olarak açıklanamaz. Bu, daha çok bizden bağımsız bir gücün, varlığımız üzerindeki etkileri ve yansımadır.⁷² Jung insan kişiliğinin bütünü “psişe” (psyche) olarak adlandırır. Jung, psişe kavramını dinamik, sürekli hareket halinde olan ve kendini düzenleyebilen bir sistem olarak tarif etmiştir. Jung, psişe terimini bilinç, kişisel bilinçaltı (personal unconsciousness) ve kolektif bilinçaltı (collective unconsciousness) olarak üç seviyeden oluşan zihinle ilgili olarak kullanmıştır.⁷³

Kişiliği, Freud’dan farklı olarak, bireyin kendisine, diğer insanlara ve topluma karşı geliştirdiği tutumların ürünü olarak alan Adler, insanları karşılaştıkları zorluklara göre, iyimser-kötümser, saldırgan (boş gurur, harislik, kıskançlık, haset, cimrilik, kin) ve kendini savunanlar (insanlardan kaçma, endişe, yüreksizlik, uyumsuzluk belirtisi olarak baskı altına alınamayan içgüdüler) olarak ayırmaktadır.⁷⁴ Adler’e göre, her insanın varoluşunda bir eksiklik duygusu vardır. Çocukluk dönemindeki yetersizliğinden, çevreye olan bağımlılığından ötürü, çaresizlik içindedir. Yaşamı boyunca da bireyler üzerinde üstünlük kurmak ve gücünü kanıtlamak için çaba gösterir. Kusursuz bir kişi olmak ister. Sürekli üstün olma peşindedir. Adler, davranışın sosyal belirleyicilerinin önemi üzerinde durur. Yaratıcı kendilik kavramını, bireylerin yaşantılarını yorumlayan, anlam kazandıran bir sistem olarak açıklar. Kişiliğin emsalsizliğini önemsemez; cinsel içgüdüye daha az önem verir; bilinci, kişiliğin temeli ve esası olarak kabul eder.⁷⁵

2.4. Hümanistik (İnsancıl) Kuram

Literatürde insan ihtiyaçları üzerine yapılan çalışmalar sonucunda geliştirilen çeşitli teoriler de vardır. Maslow’un “ihtiyaçlar hiyerarşisi” bu teoriler arasında en çok bilinenidir. Maslow, insan davranışlarının gerisinde yatan ihtiyaçları, belirli bir hiyerarşi çerçevesinde

⁶⁹ İbrahim Taymur ve M. Hakan Türkçapar, “Kişilik: Tanımı, Sınıflaması ve Değerlendirmesi”, s. 158.

⁷⁰ Yahya Turan, *Kişilik Özellikleri ve Dinsel Yönelimler Üzerine Bir Araştırma*, s. 32.

⁷¹ Yahya Turan, *Kişilik Özellikleri ve Dinsel Yönelimler Üzerine Bir Araştırma*, s. 36.

⁷² Adem Çelik, *Dini Değerler Bağlamında Kişilik Gelişimi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Ankara, 2004.

⁷³ Yahya Turan, *Kişilik Özellikleri ve Dinsel Yönelimler Üzerine Bir Araştırma*, s. 32.

⁷⁴ Çetin Murat Hazar, “Kişilik ve İletişim Tipleri”, *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, C. 4, S. 2, Konya, 2006, s. 131.

⁷⁵ Sezen Ünlü, *Kişilik Kuramları*, ss. 136-137.

düzenler. Bunlar fizyolojik ihtiyaçlar (açlık, susuzluk, cinsellik, barınma vb.) güvenlik ihtiyaçları, ait olma ve sevgi ihtiyaçları, takdir ve saygı ihtiyaçları ve bir de bunların hepsinin üzerinde yer alan ve en temel ihtiyaç olan “kendini gerçekleştirme ihtiyacı”dır.⁷⁶ Hümanistik Kuram daha çok Maslow’un ihtiyaçlar hiyerarşisi üzerine kurulu olduğu söylenebilir.

Rogers’a göre insan, doğuştan mutluluğu, iyi ve doğruyu arayan ve kendi potansiyellerini geliştirme çabasında olan bir tabiata sahiptir. O özellikle “benlik bilinci” üzerinde durmuştur. Onun kişilik yaklaşımı da benlik bilinci üzerine kuruludur. Rogers'a göre bir bireyin benlik bilinci onun kendisi hakkındaki düşüncelerini, algılarını ve kanaatlerini içerir.⁷⁷ Frankl ise insanın en temel ihtiyacının varoluşunu anlamlandırmak olduğunu söyler. Ona göre insanlar, her türlü ihtiyaç ve dürtüleri tatmin edilse bile, varoluşlarını anlamlandıramazlarsa tatmine ulaşamaz, yani Maslow’un teorisindeki ifadeyle, kendilerini gerçekleştiremezler. Ancak manevî ihtiyaçları gidererek hayatı anlamlandırma yoluyla insanlar kendilerini gerçekleştirebilirler.⁷⁸ İnsanın kendini gerçekleştirme, içinde var olan insan olma potansiyelini ortaya çıkarması demektir. "Hayatın geçici olan yanı potansiyellerdir. Bu potansiyeller gerçekleşir gerçekleşmez o anda gerçekliğe dönüşür, geçicilikten kurtulur. Çünkü her şey insanın öz itibarıyla geçici olan olasılıkları gerçekleştirmesine bağlıdır. Sürekli mevcut potansiyeller yığınyla ilgili olarak kendi tercihlerini yapar; bunlardan hangilerinin hiçliğe dönüşeceği ve hangilerinin gerçekleştirileceği kişisel gelişim yolculuğunun niteliğini belirleyecektir."⁷⁹

2.5. Transpersonel Psikoloji Yaklaşımı

Transpersonel kelimesi “manevi, transandantal veya ezeli hikmet”e dair ilgi ve kaygılara yönelik sürekli ve deneysel bir araştırmayı kapsayan bir kavramdır.⁸⁰ Bu yaklaşım insanın aşkın yönünün araştırılmasına ve anlaşılmasına yönelik çalışmalarını içine alır. Transpersonel Psikoloji ile ilgili olarak, Jung insan ruhunun derinliklerine yaptığı yolculukta Batı ve Doğu dünyalarının bilgelikleri ile karşılaşmıştır. Doğu dünyasında kolektif bilinç adına daha çok eski Mısır dinini, Hermetizmi, Tibet Budizm’ini, astrolojiyi, Kızılderililerin Animizmini, kadîm İran dini Mazdeizmi araştırmıştır. Fakat bütün bu ilmi gezilerin sonucunda ulaştığı Transpersonel Psikoloji yaklaşımını, tuhaf bir şekilde Batı ve Doğu arasında kalan İslam ve tasavvufun soyutlanmış bir biçimde ele almıştır.⁸¹

Merter, genellikle üzerinde çalıştığı bilim dalı için İngilizce “Transpersonal Psychology”nin Türkçe karşılığı olan “ benötesi psikoloji” tabirinin yerine maneviyat kelimesini tercih ettiğini ifade etmektedir. Kendisi bu alandaki literatürü araştırdıkça nasıl bir derya ile karşı karşıya olduğunu ve zaman içerisinde tasavvufun Batılı psikologlar tarafından yeterince incelenmediğini ve bu açığın telafi edilmesi gerektiğini düşünmektedir. İnsan kavrayışı açısından Doğu ve Batı düşüncesini asgari müştereklerde buluşturmakla daha sağlıklı bir psikoloji biliminin ortaya çıkacağını ifade etmektedir. Ego psikolojisi, nefis psikolojisi olarak tanımlanırsa çağımıza özgü birçok davranış tarzının altında yatan nedenlere nüfuz edilebileceğini belirtmektedir.⁸²

⁷⁶ M. Doğan Karacoşkun, “Dinî İnanç-Dinî Davranış İlişikisine Sosyo-Psikolojik Yaklaşımlar”, s. 31.

⁷⁷ Yahya Turan, *Kişilik Özellikleri ve Dinsel Yönelimler Üzerine Bir Araştırma*, s. 67.

⁷⁸ M. Doğan Karacoşkun, “Dinî İnanç-Dinî Davranış İlişikisine Sosyo-Psikolojik Yaklaşımlar”, s. 31.

⁷⁹ Öznur Özdoğan, “Kendini Gerçekleştirme Açısından İnsan-Din İlişkisi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 37, Ankara, 1998, s. 359.

⁸⁰ Yahya Turan, *Kişilik Özellikleri ve Dinsel Yönelimler Üzerine Bir Araştırma*, s. 73.

⁸¹ Mustafa Merter, *Dokuz Yüz Katlı İnsan-Tasavvuf ve Ben Ötesi Psikolojisi (Transpersonel Psikoloji)*, Kaknüs Yay., İstanbul, 2008, s. 39.

⁸² Mustafa Merter, *Dokuz Yüz Katlı İnsan-Tasavvuf ve Ben Ötesi Psikolojisi (Transpersonel Psikoloji)*, ss. 13-14.

Batılı psikologlar öz-saygı ve güçlü bir ego kimliği duygusunun önemli olduğu, kimlik kaybının patolojik olduğu görüşünü benimserler. Transpersonel psikolojiye göre ise “ayrı” bir kimlik hissi, bizim ile Yaratıcı arasında gerçekliği değiştiren ve bizim gerçek ilahi tabiatımızı öğrenmekten alıkoyan engellerden birisidir. Transpersonel psikolojisi sağlıklı, olumlu ego ile ben-merkezli, olumsuz ego arasında ayırım yapmayı gerektirir. Manevi yolun yoğun talepleri ile başa çıkabilmek için egonun güçlü olması, bunun için de bireyin öz-saygısı, kendi olumlu özellikleri ve kapasitesi hakkında gerçekçi bir bakış açısına sahip olması gerekmektedir.⁸³ “Başarılı-doyumsuz” olarak adlandırılabilen günümüz insanının ortaya çıkması hümanist-insancıl psikoloji ve transpersonel-benötesi psikolojinin gelişimini tetiklemiştir. Bu psikoloji okulları, sıradan yaşam ve buna ayak uydurmaya çalışan kişilik tipleri hakkındaki bilgi birikiminin yararlarını kabul etmektedir; ancak buna ek olarak insanlığın özünde, varoluşsal ve manevi bir boyut olduğunu da vurgulamaktadırlar.⁸⁴

3. KİŞİLİK GELİŞİMİ ve DİN

3.1. Kişilik-İman İlişkisi

Din, bireyin geçmiş hayatı içindeki derin köklerinde yer alır. Süreklilik arz eden, en duygusal bağlarını kuşatır ve üzerinde aklın karar vermek zorunda olduğu daha büyük deneyimleri meydana getirir. Benimsenmiş dini inançlar, bireyin kişilik yapısında bir bütünleşme meydana getirme gücüne sahiptir. Dini tutum halleri içerisinde bütünleşme gücünü gerçekleştiren şey, Allah’a bağlanma ve güvenme anlamını içine alan imandır. Mü’min ise, iman ile kişilik arasında var olan karşılıklı ilişki üzerinden, tutum ve davranışın bütün görüntülerini birleştirmeye ve bir yapıya kavuşturmaya yönelir.⁸⁵

İman kelimesi, Arapça “E-M-N” fiil kökünden türemiş olup güvenilir olmak, emin olmak, emniyette olmak, inanmak, kendi kendisiyle barışık olmak, içinde bir keder ya da sıkıntı hissetmemek, kalbi güven ve itimat içinde tutma, korkusuz olma, sükûna kavuşturma, tam anlama ve kabul etme, onaylama ve itirafta bulunma vb. gibi anlamlara gelmektedir.⁸⁶ İmana sahip olan kimseye de mü’min denir. Fromm’a göre inanç, “kişinin düşünsel ya da duygusal açıdan içsel etkin olma durumunun bir sonucu” olma şeklinde ortaya çıkarsa akılcı; ancak “kişinin doğru olup olmadığına bakmaksızın doğru kabul ettiği, kendisine verilmiş bir şeye boyun eğmesi” şeklinde ortaya çıkarsa akıldışı yahut mantıksız olur.⁸⁷ Öte yandan inanç maddî hayatımızla da ilişkilidir. İnsanın zorluklara ve güçlüklerle karşı dayanıklı olmasını sağlar. İnsana çalışma, yaşama ve başarıya gücü verir. İnsan, hayata inançla başlar ve onunla değer kazanır. İnancı olan kişi, bu inancının gereği olarak ya da aldığı motivasyonla kendisine ve birlikte yaşadığı insanlara faydalı olur. İyiyi, kötüyü, güzeli ve çirkini inancı sayesinde ayırt edebilir. Açıkçası inanç, bir ihtiyaç olarak kendini hissettirir.⁸⁸ Dini inanç olan iman da bireyin kişiliğinin en derinlerinde yatan anlam ve amaç bulma, değer üretme, bağlanma ve güven duyma gibi ihtiyaçlarına cevap üretecek potansiyeldedir.

İlk insandan bu yana, insanda manevî hayatın gösterdiği en belirgin niteliklerden biri, zamanla gerçekleşen değişikliklere rağmen insan bilincinde bir birlik ve sürekliliğin mutlak

⁸³ Yahya Turan, *Kişilik Özellikleri ve Dinsel Yönelimler Üzerine Bir Araştırma*, s. 74.

⁸⁴ Öznur Özdoğan, “Gazali ve Benötesi Yaklaşım”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 52, S. 2, Ankara, 2011, s. 6.

⁸⁵ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 187.

⁸⁶ Rağıp El-İsfehani, *Müfredat*, (çev. Abdulkaki Güneş, Mehmet Yolcu), Çıra Yay., İstanbul, 2007.

⁸⁷ M. Doğan Karacoşkun, “Dini İnanç-Dini Davranış İlişkisine Sosyo-Psikolojik Yaklaşımlar”, s. 25.

⁸⁸ Ali Rıza Aydın, “İnanma İhtiyacı ve Dini Ritüellerin Psikolojik Değeri”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 9, S. 3, Samsun, 2009, s. 90.

varlığını sürdürmesidir. Manevî hayatın bu temel özelliği bireyin inanç sisteminden beslenir. Bundan dolayı birçok araştırmacı, bireyin inanç sistemini, kişiliğin oluşumunda önemli bir faktör ve kişilik ölçümünde temel boyutlardan birisi olarak görmektedir. Bu araştırmacıların önde gelenlerinden J. Rotter, bireyin inanç sistemini “denetim odağı” olarak adlandırmaktadır. Denetim odağı kavramına göre, bireyler kendi başlarına gelen olayların denetimini ya kendi içlerinde ya da etkili bir dış gücün buyruğunda olduğuna inanmak eğilimindedirler.⁸⁹

Denetim odağı kavramına yakın bir diğer yaklaşım ise “dengeli benlik modeli”dir. Denge modeli, “ilişki” ve “kendileşme” yönelimlerini birbirine karıştıran iki-kutuplu benlik tiplerinden (bağımsızlık-bağlaşıklık) farklıdır. Denge modeline göre kendileşme diğerinden uzaklaşmayı gerektiren bir süreç değildir; bilakis, diğerleriyle içtenlikle olumlu duygusal ilişki içinde olmanın içtenlikle kendileşmeyi zorlaştırmayıp, güçlendireceği varsayılmaktadır. Çünkü her iki gereksinimin de tatmin edilebildiği denge durumunda bu yönelimler birbirini tamamlayıcı (complementary) işlev görür. Bu modele göre kişi, çevreden bağımsız olmakla beraber bağlı olmayı başarabilmektedir. Yani ayrışma ve bütünleşme yönelimleri, dengeli bir benlik sisteminin birbirini tamamlayıcı, farklı alt-süreçlerini oluşturur.⁹⁰ Birey Yaratana yönelik bağlılığı ve güveni ile beraber işlevsellikten uzaklaşmadan dengeli bir kendileşme sürecini yakalayabilirse dinin amaçladığı ideal insan modeline doğru ilerleyecektir.

Diyalektik birliktelik anlayışına göre ise, “özerk olma ihtiyacı ile (birisine) bağlanma ihtiyacı aynı zamanda var olabilir. Bu iki çelişen ihtiyacın bir diyalektik sentezine doğru gidiş, ‘özerk-ilişkisel benliğin’ oluşmasına olanak tanır”. Bu yaklaşıma göre imandan bağımsız özerk benlik ile ilişkisel benliğin bir arada bulunabileceği savunulur. İmanı birtakım soyut kabullerden ibaret görme vardır. Bu görüşün seküler bir Müslüman modeli ortaya çıkma ihtimali oldukça yüksektir.

Açık veya örtülü biçimde, “zıtların” birlikteliğinin olası olduğunu öneren söz konusu yaklaşımdan farklı olarak “Denge Modeli”, tamamlayıcılık ilkesine dayanır.⁹¹ İman aktif bir şekilde kişilikle bütünleşip onu içine alır. Mü’minin kemale ermesinde etkin rol oynar. İman, benliği sarar; varlığı ve özgür olmayı isteyen benlik ancak imandaki bağlılık ile birlikte bunu elde edebilir. İmandan bağımsız özerklik isteği ontolojik olarak mümkün gözükmemektedir. İman, bir ahlak ve manevi bir eğitim okulu gibidir. Kişiyi sağlam irade, güçlü bir ruh yapısı, oto-kontrol, kişisel arzu ve eğilimlerden uzaklaşmak gibi üstün meziyetler kazandırabilme gücüne sahiptir.⁹² Kur’an-ı Kerim’de bu durumla ilişkili olarak: “inanıyorsanız en üstün sizlersiniz”⁹³ ayeti yer almaktadır.

İsmail Hakkı Baltacıoğlu’na göre iman kavramı, sağlayacağı kararlılık ve faaliyet/çalışma iradesi ile insanın karakterini, ahlakını şekillendirecek ve ona temel oluşturacak bir kavramdır. Çünkü Baltacıoğlu’nun yaklaşımına göre irade ve kararlılık (ve bunun değişik şekilleri olan girişim, dayanıklılık, cesaret vb.) ancak çalışmakla ve eylemlilik haliyle gerçekleşebilir. Dolayısıyla da bireylerin kişiliği ve karakteri yani ahlakî tutumları bu şekilde gelişebilir. Yoksa bireyin ahlakını en parlak ve etkileyici sözlerle geliştirmek mümkün değildir. Ancak bireye sorumluluk yükleyerek ve bu sorumluluğu yerine getirecek

⁸⁹ Akif Akto, “Kişilik Oluşumunda Dinin Rolü”, ss. 195-196.

⁹⁰ E. Olcay İmamoğlu; Ayça Güler-Edwards, “Geleceğe İlişkin Yönelimlerde Benlik Tipine Bağlı Farklılıklar”, *Türk Psikoloji Dergisi*, C. 22, S. 60, Ankara, 2007, ss. 118-200.

⁹¹ E. Olcay İmamoğlu; Ayça Güler-Edwards, “Geleceğe İlişkin Yönelimlerde Benlik Tipine Bağlı Farklılıklar”, s. 119.

⁹² Osman Kara, *Kur’an’da İnsan Tipleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 42.

⁹³ Âl-i İmrân, 3/139.

özgür alanlar oluşturarak karakter ve ahlak gelişimine hizmet edilebilir.⁹⁴ Bireyin inanç yapısı, onun diğer yaşayış alanlarından bağımsız değildir. Duygu ve düşünce dünyası, daha geniş bir kavramla manevi dünyası gelişen ve zenginleşen bireyin inanç dünyası, duygu ve düşüncelerindeki gelişme ve değişimle kişiliği de değişim ve gelişim gösterir.⁹⁵

İman gelişimi ile psikolojik gelişimini birleştirerek bireyin inancının yürüncesini açıklamaya çalışan Fowler'ın iman gelişimi kuramında, yapısal olarak birbirinden ayrı yedi aşama vardır. Bu aşamaların birinden diğerine geçiş, biyolojik olgunlaşmayı, duygusal ve bilişsel gelişmeyi, psiko-sosyal deneyimi ve dinsel-kültürel etkileri içine alır. İnanç gelişiminde, bir evreden diğer bir evreye geçiş, otomatik veya kesin değildir.⁹⁶ Fowler'ın inanç terimini kullanımı, kurumsallaşmış dinle bir ölçüde örtüşse bile, bir yerde her ikisi de bağımsızdır. İman, bilinçli ve bilinçsiz motivasyonları içeren "değerler merkezi", "güce ilişkin hayaller ve gerçekler" ve "dini lider efsaneleri" içeren, bireysel bir iç derinlik olarak görülür. Yani inanç, göreceli bir değerler kümesini içine alır.⁹⁷

3.2. Kişilik-Akıl/Kalp İlişkisi

İnsana verilen en önemli özelliklerden birisi olan akıl, kelime olarak bağlamak anlamındadır.⁹⁸ Kur'an'da, akıl sözcüğü doğrudan bir isim olarak kullanmaz; onun yerine o, hemen hemen akıl ile aynı anlama gelen kalp sözcüğü kullanılır. Nitekim Kur'an'ın; "Onların kalpleri vardır, onlarla anlamazlar"⁹⁹; "Yeryüzünde dolaşmazlar mı ki düşünecek kalpleri olsun!"¹⁰⁰; "Kur'an üzerinde düşünmüyorlar mı? Yoksa kalpleri kilitli mi!"¹⁰¹ gibi ayetlerinden de açıkça anlaşılacağı üzere akıl tek başına mutlak doğruyu bulabilecek kabiliyette değildir.¹⁰² Görüldüğü gibi ayetlerde, akletme sürecinde kalpteki birtakım duygu ve kabiliyetlerin de devreye sokularak istikametli kararlar verilmesi için insana yönerge verilmiştir.

Kalp, insanın hayatta iken oluşturduğu kişilik ve kimliğini içeren bir çekirdek gibidir. Hazreti Muhammed (s.a.s.), kalbin/gönlün, insan varlığındaki önemini; "Dikkat ediniz bedende bir et parçası vardır; o iyi olunca insan sâlih olur; o fesâda uğrayıp bozulunca insan da bozulur. Bu et parçası insanın kalbidir."¹⁰³ şeklinde ifade etmektedir. Çünkü imanın yeri kalptir: "Allah imanını onların kalplerine yazdı."¹⁰⁴ Yine gönlün önemine ve Allah katında, kişinin değer ve kıymetine işaret olarak kudî hadiste; "Ben yere, göğe sığmam ancak mü'min kululumun kalbine sığarım" buyurulmuştur.¹⁰⁵ Hz. Muhammed (s.a.s.): "Allah, sizin

⁹⁴ Faruk Öztürk, "İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Eğitim Felsefesinde İman ve Ahlak Kavramı", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C. 41, S. 1, Ankara, 2008, s. 231.

⁹⁵ Hasan Kayıklık, "Psikolojik Açından İnanç İman ve Şüphe", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 46, S. 1, Ankara, 2005, s. 141.

⁹⁶ Hasan Kayıklık, "Psikolojik Açından İnanç İman ve Şüphe", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 46, S. 1, Ankara, 2005, s. 140.

⁹⁷ Ralph W. Hood, Jr, vd., "Dini Gelişim Kuramları", Çev. M. Doğan Karacoşkun, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 4, S. 4, Samsun, 2004, s. 216.

⁹⁸ Nihat Keklik, *Felsefenin İlkeleri*, Doğuş Yay., İstanbul, 1982, s. 458.

⁹⁹ A'râf, 7/179.

¹⁰⁰ Hacc, 22/46.

¹⁰¹ Muhammed, 47/24.

¹⁰² Muammer Esen, "Kur'an'da Akıl-İman İlişkisi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 52, S. 2, Ankara, 2011, s. 86.

¹⁰³ Buhârî, *Sahih*, İman, 39; Müslim, *Müsâkat*, 107; İbn-i Mâce, *Fiten*, 14.

¹⁰⁴ Mücâdele, 58/22.

¹⁰⁵ Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlü'l-İlbâs amme işteharâ mine'l-Ehâdisi ala elsineti'n-Nâs* (tahkik Yusuf b. Mahmud el-Hac Ahmed), *Mektebetü'l-İlmi'l-Hadîs*, C. 2, Dimeşk. 165, (hadis no: 2256); Ayrıca Bakınız: Mevlana Celâleddin Rûmî, *Mesnevî*, Palet Yay., Konya, 2010, 1. Defter, Beyit: 2655.

suretinize ve mallarınıza değil, kalplerinize ve amellerinize bakar"¹⁰⁶ buyurarak yine kalbin kişilik ve davranışlar üzerindeki etkisine dikkat çekmiştir.

Gazali'nin, psikolojik, epistemolojik ve etik alanda anahtar kavramı kalptir.¹⁰⁷ Nitekim Allah (c.c.) "Dikkat ediniz! Allah'ın zikriyle kalpler mutmain olur"¹⁰⁸ buyurmuştur. Ona göre insan, kendisi için en üstün merteye olan Allah'ı bilmeye ancak kalbiyle ulaşabilir. Diğer organlar ve melekeler ise kalbe tâbi olup onun yardımcılarıdır. Efendinin hizmetçilerini yönlendirmesi gibi kalp de diğer melekeleri öyle yönlendirir.¹⁰⁹ Gazali, insanın özünü kalp, ruh, nefis ve akıl kavramlarına dayanarak açıkladıktan sonra kalbi hükümdara, azaları ve onların tesirlerini de hükümdarın yardımcılarına benzeterek insanın psikolojik yapısını daha somut bir biçimde ele almaktadır. Kalbin, amacı olan marifetullahı (Allah'ı tanımaya) ulaşması için yardımcıları araç işlevi görmektedir. Kalp bu amaca ulaşmak için bedene, bilgiye ve bu bilgiden istifadeyi mümkün kılacak olan iyi amellere ihtiyaç duyar.¹¹⁰

3.3. Kişilik-Ruh/Nefs İlişkisi

Ruhun ne olduğu ile ilgili her ne kadar İslamiyet'te çok fazla bilgi olmasa da ruhun özellikleri ve hedefleriyle ilgili birçok bilgi ve yorum bulunmaktadır. Özellikle "Ey Muhammed! Sana ruhtan soruyorlar. De ki: Ruh Rabbimin bildiği bir iştir ve size ilimden ancak az bir şey verilmiştir"¹¹¹ ayeti ve "sonra onu düzenli bir şekle sokup, içine kendi ruhundan üfördü. Ve sizin için kulaklar, gözler ve gönüller var etti. Siz pek az şükrediyorsunuz"¹¹² ayeti bu hususu en güzel şekilde açıklar. Ruh, İlahî bir cevher ve öz taşıdığı için ruhun mahiyeti ile ilgili bilgi sahibi olmak Allah'a mahiyet belirlemek olabileceğinden ruh hakkında çok az bilgi verilmiştir. Fakat İslam büyükleri bahsettiğimiz gibi ruhun sıfat ve hedefleri ile ilgili tespitlerini mü'minlere Kur'an ve sünnet ışığında paylaşmışlardır.

Gazali, insanın üstün (ahlâkî) bir varlık olmasını onun ruhsal/manevi yapısına bağlar ve bu görüşünü "Rabbin meleklere; Ben çamurdan bir insan yaratacağım; ona suret verip de ruhumdan üflediğim zaman derhal ona secdeye kapanın demişti"¹¹³ ayetini delil göstererek temellendirir. Buna göre insan, duyu organlarıyla algılanabilen bir cisimden değil, akılla algılanan bir ruhtan yaratılmış; Allah, insanın cesedini toprağa, ruhunu da kendi nefesine iafe etmiştir.¹¹⁴

Ruhun üç anlamda kullanıldığını görürüz:

1. Cansız varlıklarda dâhil olmak üzere bütün yaratıklarda var olan genel ruh,
2. İnsan ve diğer canlılarda bulunan ve varlığa hayat veren ruh,
3. İnsana has idrak eden bir kuvvet olup akleden, latif bir cevherdir.¹¹⁵

Sadece kişilik gelişimi kuramlarından yola çıkarak ruhu değerlendirmek mümkün görünmemektedir. Ruhta bulunan kabiliyetleri keşfederek herkesin takdirle karşıladığı, insanların çok sevdiği, beğendiği, herkesin hayranlık duyduğu ve hayattan bu şekilde tatmin olmuş bir kişilik oluşturmak gibi bir amaç beslenebilir; fakat böyle bir anlayış yaratılış gayesine pek de hizmet etmemektedir. Zira iman eden birey, kendini insanlara

¹⁰⁶ Müslim, *Birr*, 33.

¹⁰⁷ İmâm-ı Gazâlî, *El-Münkizü Mined-dalâl*, Hakikat Kitapevi, İstanbul, 1990.

¹⁰⁸ Ra'd, 13/28.

¹⁰⁹ Mahmut Hanönü, *Gazali'nin Ahlak Felsefesinin Psikolojik Temelleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 56.

¹¹⁰ Mahmut Hanönü, *Gazali'nin Ahlak Felsefesinin Psikolojik Temelleri*, s. 63.

¹¹¹ İsrâ, 17/85.

¹¹² Secde, 32/9.

¹¹³ Hicr, 15/29.

¹¹⁴ Mahmut Hanönü, *Gazali'nin Ahlak Felsefesinin Psikolojik Temelleri*, s. 59.

¹¹⁵ Osman Kara, *Kur'an'da İnsan Tipleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 36.

beğendirmek ve keyf arayışı içinde olmak yerine kişiliğini Allah'ın istediği tarzda geliştirip Allah'ı razı etmeye çalışır. Çünkü yaratılışın ve insan doğasının gelişiminin nihaî amacı Allah'a imandır.

Kişilikle ilgili temel kavramlardan bir tanesi de bazen ruh anlamında kullanılabilen nefistir. Nefs, insanın tutum ve davranışlarının gerisindeki psikolojik mekanizmanın önemli güçlerinden biridir. Tasavvufla ilgilenenlerce nefis kelimesi bir başına kullanıldığında genellikle "hayvanî nefis" olarak isimlendirilen bir tür fizyolojik güdüler (libido ve agresif enerji) kastedilmektedir. Ancak en genel tanımıyla nefis kavramının, kişilik, benlik, kendilik, kişilik gelişimi gibi anlamlarda kullanıldığı görülmektedir.¹¹⁶ Kur'an'da; kendisine fücunun ve takvanın ilham edildiği¹¹⁷, insana kötülüğü emreden¹¹⁸ ve Samiri'ye altın buzağı dökmeyi telkin eden nefistir.¹¹⁹ Ayrıca hevâ ve hevâse uyma ve cimrilik¹²⁰ gibi birtakım olumsuz davranışların meydana gelmesinde nefsin fonksiyonu sürekli hatırlatılmaktadır. Dolayısıyla nefsi kontrol altında tutup yönetmek kişilik gelişimindeki önemli noktalardandır. Ahiretteki bireysel sorumlulukla ilgili olarak kullanılan nefis kelimesinin "ben" manasında bilinç ve ölümsüzlükle donanmış başlıca unsuru temsil ettiği düşünüldüğünde bu tamamen mantıklı sayılır.¹²¹

Genel hatlarıyla Kur'an'da nefis;

1) Ruh, (vücutta bulunan ve maddenin yaşam ilkesi, öz) anlamında nefis;

2) Kişilik, (bir kimsenin özelliklerinin tümü anlamında olan) nefis;

3) Benlik, (bir kimsenin öz varlığı, iç hâli anlamlarında olan) nefis demek olduğunu söylenebilir.¹²²

Farabî'ye göre nefisler dünyada ayrı ayrı bedenlere sahip olduklarından, dolayısıyla farklı mizaçlar kazanmış olmalarından ötürü nefisleri bir takım sınıflara ayırır. Kişilik farklılıkları Farabî'yi üçlü bir nefis tasnifine götürmüştür. Bunlar; erdemli (fâdıl), fâsık ve bilgisiz (cahil) diye adlandırılır. Bilgisiz nefisler maddeye bağımlı kaldıkları ve öz benliklerini idrak edemedikleri için yok olup gideceklerdir.¹²³ Allah (c.c.) nefsi, bahsi geçen mahiyette şekillendirmiş, ona fücunu ve takvayı ilham etmiş ve önüne iki yol açmıştır. İşte mahiyetini şu tarzda bilen ve inanan ve ona göre hareket eden "nefsini günahlarından arındıran, kurtuluşa ermiştir"¹²⁴ müjdesine dâhil olur. Emaneti hakkıyla eda eder ve benliğin dürbünüyle, kâinat ne olduğunu ve ne vazife gördüğünü görür ve dışarıdan bir bilgi nefse geldiği zaman nefisteki "ene"de (benlikte) bir tasdik edici görür; o bilgi ve ilimler, nur ve hikmet olarak kalır, karanlık ve boş şeylere dönüşmez. Gerçek kulluğunu takınır, "ahsen-i takvim"¹²⁵ makamına çıkar.

SONUÇ

Çalışmanın genelinde de görüldüğü gibi bireyin doğum öncesi sahip olduğu genetik kodlar ile doğum sonrası kazandığı çok sayıda faktörün birleşiminin bir sonucu olarak "kişilik" oluşmaktadır. Bireyin kişiliği gelişip şekillenirken kişiliğe etki eden psikolojik ve

¹¹⁶ M. Doğan Karacoşkun, "İbnü'l-Arabî'de İnsan Psikolojisine Yaklaşımlar ve Kişilik Çözümlenmeleri", s. 97.

¹¹⁷ Şems, 91/8.

¹¹⁸ Yûsuf, 12/53.

¹¹⁹ Tâhâ, 20/96.

¹²⁰ Necm, 53/23.

¹²¹ Ahmet Ögke, *Kur'an'da Nefs Kavramı*, İnsan Yay., İstanbul, 1997, s. 30.

¹²² Mustafa Cora, *Kur'an'a Göre Hevâ (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, s. 6.

¹²³ Mehmet S. Aydın, *İslam Felsefesi Yazıları*, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2000, s. 60.

¹²⁴ Şems, 91/9.

¹²⁵ Tîn, 95/4.

çevresel etkenler de birlikte işlev görmektedirler. İnsanın doğasında bulunan var olma, ait olma, güven duyma, bağlanma, özünü gerçekleştirme gibi birtakım ihtiyaçlar din duygusunun varlığını göstermektedir. Din duygusu bireyin mizacı, karakteri ve bunların bütünü olan kişiliğini her yönüyle etkilemekte ve bunlardan etkilenmektedir. Din bireyin mizacına göre hareket etmesini istemekte fakat bunu yaparken de sınırlara dikkat etmesini salık vermektedir. Zira din, dengeyi korumayı ve mizacın eğilimlerine göre hareket ederken en güzel iş ve üretkenlik içerisinde olunması gerektiğini öğütlemektedir. Benzer şekilde birey yakın çevresi, ailesi ve sosyal ortamıyla beraber karakterini ve dolayısıyla kişiliğini geliştirmekte ve değiştirmektedir. Din bu çerçevede, bireyin bahsi geçen ortamlarında tavır, tutum ve davranışlarına bir şekil, yön ve form vermektedir. Herhangi bir dine inanan insan, inandığı dinin öğretilerini ve buyruklarını kişiliğinin bütün unsurlarına muhatap olarak değişime istekli olur. Böylelikle din özellikle değerler boyutunda evrensel bir ideal insan modeli çizerek inanmayan insanları dahi kuşatıcı bir perspektif çizer.

Her bireyin elde etmeyi arzuladığı “ideal bir benlik” vardır ve birey kendine uygun gördüğü bu ideal benliğini daha da geliştirmeye çabalar. Birey, mevcut benliği ile arzuladığı benliği arasındaki değerlerini ve inançlarını geliştirip kaliteli bir kişilik haline gelirse beraberinde kaliteli bir ahlakı ve dindarlığı edinmiş olur. Buradan hareketle herhangi bir bireyin sürekli olarak bir davranışı tekrarlaması, o bireyin davranışına sebep olan kişilik özelliğini gösterir. Fakat davranışın bir veya birkaç defa tekrarlanması o davranışa neden olan unsurun kişilik özelliği olduğunu göstermez. Bir davranışın kişilikten çıkması için sürekli bir şekilde davranışa yansımaları ve benliğe/nefse yerleşerek meleke haline gelmesi, doğallaşmış bir nitelik taşıması gerekir.

Çocuğun doğuştan getirdiği, ruhunda ve kalbinde var olan inanma, yüce bir yaratıcıya bağlanma duygusu anne ve babanın dini tutumuyla gelişir. Çünkü çocuklar dini tutum ve davranışlarını geniş ölçüde aile içinde anne babalarının konuşma ve davranış modellerinden elde etmektedirler. Hadis-i şerife göre her çocuk (İslam) fıtrata üzere doğar; sonradan anne babası çocuğun Yahudi, Hıristiyan veya Mecusî dinini seçmesinde etkili olur.¹²⁶ Ayrıca Şems Sûresi’nde¹²⁷ insanoğlunun iyilik ve kötülüğü ayırt etme eğilimi taşıdığı belirtilmektedir. “Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir. Allah’ın insanları üzerinde yarattığı fıtrata sınıksız tutun. Allah’ın yaratmasında hiçbir değiştirme yoktur. İşte bu dosdoğru dindir; fakat insanların çoğu bilmezler”¹²⁸ âyeti de bahsi geçen hadis ile beraber çocuğun dinî tutum ve kişiliğinin gelişmesinde ailenin etkisine dikkat çekmektedir. Dini anlama ve aktarma konusunda tutulması gereken en doğru yolun insanın yaratılışında var olan değerlere yönelmek olduğuna işaret eden bu ayet, insana ait kişilik özelliklerinin nasıl değiştiğini ve geliştiğini araştırmanın gerekliliğine de dikkat çekmektedir.

KAYNAKÇA

- Akto, Akif, “Kişilik Oluşumunda Dinî Rolü”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 52, S. 2, Ankara, 2011, ss. 191-217.
- Allport, Gordon Willard, *Becoming: Basic Considerations for a Psychology of Personality*, Yale University Press, 1955.
- Arslan, Emel; Arı, Ramazan, “Ego Kimlik Süreci Ölçeğinin Türkçeye Uyarlama Güvenirlik ve Geçerlik Çalışması”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 20, Konya, 2008, ss. 75-80.

¹²⁶ Buhârî, *Sahih*, Cenâiz, 92; Müslim, Kader, 6.

¹²⁷ Şems, 91/8.

¹²⁸ Rûm, 30/30.

- Aslan, Selçuk, "Kişilik, Huy ve Psiko-patoloji" *Psikiyatride Derlemeler Olgular ve Varsayımlar Dergisi*, C. 2, S. 1-2, 2008, ss. 7-18.
- Atak, Hasan, "Kimlik Gelişimi ve Kimlik Biçimlenmesi: Kuramsal Bir Değerlendirme", *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar Dergisi*, C. 3, S. 1, 2011, ss. 163-213.
- Aydın, Ali Rıza, "İnanma İhtiyacı ve Dinî Ritüellerin Psikolojik Değeri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 9, S. 3, 2009, ss. 87-99.
- Aydın, Mehmet S., *İslam Felsefesi Yazıları*, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2000.
- Basım, H. Nejat; Çetin, Fatih; Tabak, Akif, "Beş Faktör Kişilik Özelliklerinin Kişilerarası Çatışma Çözme Yaklaşımlarıyla İlişkisi", *Türk Psikoloji Dergisi*, C. 24, S. 63, Ankara, 2009, ss. 20-34.
- Baymur, Feriha, *Genel Psikoloji*, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1994.
- Buhârî, *Sahih*, Çev. Yıldırım, Harun; Sağlam Yay., İstanbul, 2009.
- Cora, Mustafa, *Kur'an'a Göre Hevâ (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Ankara, 2007.
- Cüceloğlu, Doğan, *İnsan ve Davranışı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993.
- Cüceloğlu, Doğan, *Yeniden İnsan İnsana*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1992.
- Çamdibi, Hasan, *Mahmud Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzali*, Gümüş Basımevi, İstanbul, 1983.
- Çelik, Âdem, *Dini Değerler Bağlamında Kişilik Gelişimi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Ankara, 2004.
- Çetin, Murat Hazar, "Kişilik ve İletişim Tipleri", *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, C. 4, S. 2, Konya, 2006.
- El-Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlü'l-İlbâs amme işteharâ mine'l-Ehâdîsi ala elsineti'n-Nâs* (tahkik Yusuf b. Mahmud el-Hac Ahmed), Mektebetü İlmî'l-Hadîs, C. II, Dimeşk.
- El-İsfehani, Rağıp, *Müfredat*, (çev. Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu), Çıra Yay., İstanbul, 2007.
- Engin, İsmail, "Kültür-Kişilik İlişkisi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 33, S. 1.2, Ankara, 1990, ss. 171-176.
- Esen, Muammer, "Kur'an'da Akıl-İman İlişkisi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 52, S. 2, Ankara, 2011, ss. 85-96.
- Gökçek, İlke, Jung'un Sınıflaması Temel Alınarak Oluşturulan Kişilik Boyutlarının Eğitici Yöneticiliğe Etkisi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2006.
- Güngör, Erol, *Değerler Psikolojisi Üzerinde Araştırmalar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000.
- Gürses, İbrahim; Kılavuz, M. Âkif, "Erikson'un Psiko-Sosyal Gelişim Dönemleri Teorisi Açısından Kuşaklararası Din Eğitimi ve İletişiminin Önemi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 20, S. 2, Bursa, 2011, ss. 153-166.
- Hanönü, Mahmut, *Gazali'nin Ahlak Felsefesinin Psikolojik Temelleri (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, İstanbul, 2007.
- Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 2008.
- İbn-i Mâce, *Sünen (Tercümesi ve Şerhi)*; Çev. Hatipoğlu, Haydar, Kahraman Yay., İstanbul, 2012.
- İlbars, Zafer, "Kişiliğin Oluşmasındaki Kültürel Etmenler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 31, S. 1.2, Ankara, 1987, ss. 201-211.
- İmâm-ı Gazâlî, *El-Münkizu Mined-Dalâl*, Hakikat Kitabevi, İstanbul, 1990.
- İmamoğlu, E. Olcay; Edwards, Ayça Güler, "Geleceğe İlişkin Yönelimlerde Benlik Tipine Bağlı Farklılıklar", *Türk Psikoloji Dergisi*, C. 22, S. 60, Ankara, 2007, ss. 115-132.
- Jung, Carl Gustav, *Keşfedilmemiş Benlik* (çev. Barış İlhan), İlhan Yayınları, İstanbul, 1999.
- Kanger, Faruk, *H. Muhammed Ahlakını Referans Alan Bir Karakter Eğitimi Modeli (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, İstanbul, 2007.
- Kara, Osman, "Kur'an'a Göre İnsan Şahsiyetine Etki Eden Faktörler", *Sakarya Üniversitesi*

- İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 14, S. 25, Sakarya, 2012, ss. 1-24.
- Kara, Osman, *Kur'an'da İnsan Tipleri (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Sakarya, 2002.
- Karacoşkun, M. Doğan, "Dinî İnanç-Dinî Davranış İlişkisine Sosyo-Psikolojik Yaklaşımlar", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 4, S. 2, Samsun, 2004, ss. 23-36.
- Karacoşkun, M. Doğan, "İbnü'l-Arabî'de İnsan Psikolojisine Yaklaşımlar ve Kişilik Çözömlmeleri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 7, S. 2, Samsun, 2007, ss. 71-108.
- Katipoğlu, Bedri, "Din Psikolojisi Açısından Kişilik Ve Karakter Analizi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 23, Ordu, 2012, ss. 341-348.
- Kayıklık, Hasan, "Psikolojik Açından İnanç İman ve Şüphe", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 46, S. 1, Ankara, 2005, ss. 133-155.
- Keklik, Nihat, *Felsefenin İlkeleri*, Doğuş Yay., İstanbul, 1982.
- Kimter, Nurten; "Üniversiteli Gençlerde Dindarlık ile Benlik Saygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma." *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2.2, 2008, ss. 39-60.
- Kimter, Nurten; "Üniversiteli Gençlerde Dindarlık ile Benlik Saygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma." *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2.2, 2008, ss. 39-60.
- Koç, Mustafa, "Gelişim psikolojisi açısından ergenlik dönemi ve genel özellikleri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 17, 2004, ss. 231-238.
- Koç, Mustafa; "Dindarlık ile Benlik Saygısı Arasındaki İlişki: Yetişkinler Üzerine Ampirik Bir Araştırma." *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* C.18, S.1, 2009, ss. 473-493.
- Köknel, Özcan, *Kaygıdan Mutluluğa Kişilik*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 10. Basım.
- Kur'ân-ı Kerîm*, T.D.V. Yay., Ankara, 2012.
- Marcia, James, *The relational roots of identity. In Discussions on Ego Identity*, Lawrence Erlbaum Associates, England, 1993.
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi, *Kişilik ve Din*, Dem Yay., İstanbul, 2004.
- Merter, Mustafa, *Dokuz Yüz Katlı İnsan-Tasavvuf ve Ben Ötesi Psikolojisi (Transpersonel Psikoloji)*, Kaknüs Yay., İstanbul, 2008.
- Mevlana Celâleddin Rûmi, *Mesnevî*, Palet Yay., Konya, 2010, 1. Defter, Beyit: 2655.
- Müslim, *Sahih*, Çev. Akın, Hanifi, Polen Yay., İstanbul, 2010.
- Nelson, Kurt. W., *Motivation and Personality: An Examination of the Big Five Personality Trait Factors and Their Relationship with Sales Performance in a Non-Cash Incentive Program (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Capella University, Minnesota, 2011.
- Oruç, Cemil, "Din Kişisel Ve Sosyal Bir İhtiyaçtır", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.13, S. 2, Elazığ, 2008, ss.129-141.
- Ögke, Ahmet, *Kur'an'da Nefs Kavramı*, İnsan Yay., İstanbul, 1997.
- Özdoğan, Öznur, "Gazali ve Benötesi Yaklaşım", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 52, S. 2, Ankara, 2011, ss. 5-19.
- Özdoğan, Öznur, "İnsanı Anlamaya Yönelik Bir Yaklaşım: Pastoral Psikoloji", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 47, S. 2, Ankara, 2006, ss. 127-141.
- Özdoğan, Öznur, "Kendini Gerçekleştirme Açısından İnsan-Din İlişkisi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 37, Ankara, 1998, ss. 359-364.
- Öztürk, Faruk, "İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Eğitim Felsefesinde İman ve Ahlak Kavramı", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C. 41, S. 1, Ankara, 2008, ss. 223-239.
- Öztürk, M. Orhan, *Psikanaliz ve Psikoterapi*, Türkiye Psikiyatri Derneği Yayınları, Ankara, 2016.
- Peker, Hüseyin, "Olumlu Şahsiyet Özellikleri ve Din", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat*

- Fakültesi Dergisi*, S. 1, Samsun, 1987, ss. 100-105.
- Ralph, W. Hood, Jr; Spilka, Bernard; Hunsberger, Bruce; Gorsuch, Richard; "Dini Gelişim Kuramları", Çev. Karacoşkun, M. Doğan; *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 4, S. 4, Samsun, 2004, ss. 205-221.
- Spinks, G. Stephens, "Psikoloji ve Din", Çeviren: Koç, Bozkurt ve Özcan, Zeynep, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 1, Elazığ, 2008, ss. 307-318.
- Şahin, Adem, "Ergenlerde dindarlık-benlik saygısı ilişkisi." *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 19, S. 19, 2005, ss. 187-198.
- Tarhan, Nevzat, *Güzel İnsan Modeli*, Timaş Yay., İstanbul, 2011.
- Tarhan, Nevzat, *İnanç Psikolojisi*, Timaş Yay., İstanbul, 2011.
- Taymur, İbrahim ve Türkçapar, M. Hakan, "Kişilik: Tanımı, Sınıflaması ve Değerlendirmesi", *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar Dergisi*, C. 4, S. 2, 2012, ss. 154-177.
- Toprak, Burhan, *Yunus Emre Divanı*, Odun Pazarı Belediyesi Yayınları-3, İstanbul, 2006.
- Topuz, İlhan, "Dindarlık Tipolojileri İle Benlik Saygısı Arasındaki İlişki: Yetişkinler Üzerine Bir Araştırma." *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30, 2013, ss. 35-50.
- Topuz, İlhan, "Dindarlık Tipolojileri İle Benlik Saygısı Arasındaki İlişki: Yetişkinler Üzerine Bir Araştırma." *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30, 2013, ss. 35-50.
- Turan, Yahya, *Kişilik Özellikleri ve Dinsel Yönelimler Üzerine Bir Araştırma (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, İstanbul, 2009.
- Türk Dil Kurumu Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2012.
- Ünlü, Sezen, *Kişilik Kuramları*, Anadolu Üniversitesi Yay. (Yayın No:1288), Açıköğretim Fakültesi (Yayın No:710).
- Ünlü, Sezen, *Psikoloji*, Anadolu Üniversitesi Yay. (Yayın No:1288), Açıköğretim Fakültesi (Yayın No:710).
- Yapıcı, Asım ve Kayıklık, Hasan, "Ruh sağlığı bağlamında dindarlığın öz saygı ve kaygı ile ilişkisi: Çukurova Üniversitesi örneği." *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. 3, S. 9, 2005, ss. 177-206.
- Yeşilyaprak, Binnur (ed.), *Eğitim psikolojisi*, Pegem Yayıncılık, Ankara, 2018.